

текст для дискусии !

Андрій ЗДОРОВ

УКРАЇНСЬКИЙ ЖОВТЕНЬ
Більшовики й національне питання:
Перша спроба вирішення.
(листопад 1917 – лютий 1918 рр.)

Частина 1.

Одеса – 2003.

Вступ.

- То хіба Ви по-руськи не розумієте?
- Цебто по-панськи? А де ж би ми тут навчилися?
Марко Кропивницький. "Доки сонце зійде, роса очі виїсть." (Дія 1.Ява 4)

К неизбежному слиянию всех наций человечество может прийти лишь через переходный период полного освобождения всех угнетенных наций, то есть свободы их отделения.

Ленин В.И. ПСС. - Т.22. - С.56.

Історію завжди використовували пануючі класи для зміцнення і підтримки своєї влади як ідеологічну підпорку правлячого режиму. Ще російський дворянський історик Микола Карамзін на початку ХІХ ст. так формулював завдання історичної науки: "Треба знати, як спокон віків бунтівні пристрасті хвилювали громадянське суспільство, й якими способами добродійна влада розуму приборкувала їх бурхливе стремління, аби встановити порядок, узгодити користі людей та дарувати їм можливе на землі щастя.

Але й простий громадянин мусить читати історію. Вона мирить його із недосконалістю видимого порядку речей, як із звичайним явищем у всі віки; втішає в державних лихоліттях, засвідчуючи, що й раніше бували подібні, бували й ще жахливіші, й Держава не рушилася..."¹.

Особливу увагу правлячі класи приділяють спотворенню і паплюженню історії революційних рухів робітників і селян, класової боротьби трудящих і експлуатованих мас проти експлуататорів. Зараз буржуазні засоби масової інформації, офіційна наука і освіта намагаються будь-що довести, що революції взагалі – це найбільше лихо, що спіткає народи, що пролетарі ніколи не могли й не зможуть захопити владу в свої руки і змінити хід історії ("Кухарки не можуть управляти державою!" – пихато заявляють ситі й дипломовані лакеї капіталу).

Саме тому пролетарям всього світу, що ведуть і будуть вести боротьбу за право на життя й майбутнє всього людства, треба знати героїчну і трагічну історію свого класу і його боротьби. "Наша сила - у заявленні правди", - писав В.І. Ленін.² Тільки правдою можна протистояти історичним фальсифікаціям, тільки правда допоможе сучасним пролетарям усвідомити і велич подвигу їх попередників, що вибороли право називатися людьми, а не бидлом, й змусили панівні класи надати трудящим хоч якийсь жалюгідний мінімум прав, і причини помилок і поразок революційних виступів, щоби уникнути цих помилок у майбутньому.

Для населення колишнього Радянського Союзу події 1917 р. були відомі майже виключно в офіційній версії двох революцій: Лютневої буржуазної та Жовтневої соціалістичної. Об'єктивний марксистський аналіз радянського суспільства та його класової структури дозволив встановити, що в Радянському Союзі ніколи не було й не могло бути соціалістичного ладу, тобто першої стадії безкласового суспільства, описаного К. Марксом і В.І. Леніним. Населення Радянського Союзу вже в сталінський період остаточно поділяється на два основних класи: безпосередніх виробників, що були позбавлені засобів виробництва й тому змушені були продавати свою робочу силу державі, тобто **пролетарів** та партійно-державної номенклатури,

що виступала колективним власником засобів виробництва, об'єднаних у державну власність – фактично – загальнокласову приватну власність номенклатури. Оскільки остання жили за рахунок експлуатації найманої праці, то була ні чим іншим, як **державною буржуазією**, а суспільний лад СРСР слід визначати як **державний капіталізм**.³

Виходячи з цього революційні події 1917-1921 рр. у Росії за аналогією з Великою Французькою революцією 1789-1799 рр., Англійською буржуазною революцією 1640-1653 рр., Американською революцією 1775-1783 рр. тощо точніше буде називати Великою російською революцією, буржуазно-демократичною за своїм характером та значенням. Найвищим етапом цієї революції була встановлена в жовтні 1917 р. диктатура пролетаріату, яка через відсутність умов для соціалістичної революції починає вже восени 1918 р. перетворюватись у диктатуру партії більшовиків, а у 1920-х, після того як в ході громадянської війни значна частина робітничого класу або загинуло або повернулося у село, а промисловість була відкинута на століття назад, диктатура пролетаріату остаточно вироджується у диктатуру сталінської бюрократії, або державної буржуазії.

Поряд із цими процесами багато колишніх пригноблених народів царської Росії в 1917 – 1921 рр. переживали власні національно-демократичні (буржуазні) революції, що привели до утворення їх національних республік, більшість яких стали союзними чи автономними республіками в складі СРСР. Всі ці національні революції відбувалися під безпосереднім впливом Великої російської революції, самі в свою чергу впливаючи на її розвиток.

Після розпаду Радінського Союзу в більшості з цих республік офіційна пропаганда стверджує, що більшовизм – це суто російське явище, що прикривало інтернаціоналістськими гаслами великоруські імперські амбіції, і що Радянська влада у всіх народів колишньої Російської імперії, окрім росіян була встановлена силою російської Червоної армії внаслідок російської окупації всіх цих народів.

Найбільшим після росіян народом Російської імперії та Радянського Союзу були українці. Саме тому історія української революції і історія встановлення Радянської влади в Україні зокрема мають важливе значення для історії революційного робітничого руху, історії класової боротьби взагалі та розуміння національного питання в цій боротьбі.

Термін “Український Жовтень” вперше запропонував на початку 1920-х років відомий український більшовик, соратник В.І. Леніна й один з творців української радянської державності Микола Скрипник. Цей термін суттєво відрізняється від прийнятого в сталінсько-брежнєвській історіографії терміну “Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні”.

Радянська влада (тобто диктатура пролетаріату й біднішого селянства) в Росії була дійсно проголошена в жовтні 1917 р. внаслідок повалення повсталими робітниками й солдатами на чолі із більшовиками Тимчасового уряду О. Керенського в Петрограді. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. проголосив Росію радянською республікою і сформував перший Радянський уряд - Раду Народних Комісарів на чолі із Володимиром Леніним (Ульяновим).

В Україні наприкінці жовтня 1917 р. також відбувалася збройна боротьба революційних робітників і солдат, очолюваних більшовиками, проти місцевих урядовців й прибічників Тимчасового уряду, що закінчилася поразкою останніх. Але влада перейшла не до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, як у Росії, а до Української Центральної Ради*, що претендувала на керівництво українським національно-визвольним рухом як представницький орган всього населення України.

Радянська влада була встановлена в Україні в грудні 1917 – січні 1918 рр. внаслідок жорстокої збройної боротьби. Саме цей період і слід називати Українським Жовтнем або більшовицьким етапом української революції. Колоніальне становище України в Російській імперії до 1917 р., невирішеність національного питання наклали свій відбиток на класову боротьбу в Україні, значно ускладнивши процес встановлення диктатури пролетаріату. Саме тому цей період становить найбільший інтерес для істориків революційного руху.

Примітки.

1. Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти т. – М.,1989. - Т.1. – С.13.
 2. Ленин В.И. ПСС. – Т.11. - С.328.
 3. Здоров А.А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза: марксистский анализ советского общества. - Одесса, 2003. - 124 с.
- * Аби уникнути плутанини, під словом *Рада* в однині і без якихось означень далі в цитатах всюди мається на увазі Українська Центральна рада (УЦР). Під словом *Ради* в множині маються на увазі Ради (російською - Советы) робітничих, солдатських і селянських депутатів. Відповідно, "влада Рад" або "Радянська влада" - влада Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Глава 1. Історіографія українського Жовтня. (Основні віхи).

Історія встановлення Радянської влади в Україні та й історія української революції взагалі як будь-який переламний етап в історії країни давно привертає увагу істориків і тому не обділена літературою. Початок історіографії проблеми було закладено ще на початку 20-х рр. одразу після, а часом ще й до завершення самої революції і громадянської війни. Першими істоиками революції стали самі її учасники, що воювали як на боці Центральної ради, так і на боці більшовиків. Фактично це була історіографія воюючих сторін.

1.1. Історіографія української еміграції.

Змушені виїхати за кордон, діячі Центральної ради природньо прагнучи пояснити свою поразку, що змусила їх ганебно тікати з Києва в січні 1918 р. й запрошувати в Україну німецько-австрійські війська, запропонували теорію завоювання або окупації України російськими більшовиками. “Війна Великої Росії на знищення України”, так визначає події грудня 1917 р. – січня 1918 рр. колишній голова Української Центральної Ради видатний буржуазний історик Михайло Грушевський. “В дійсності вона була війною національною, боротьбою за відновлення єдиної Росії і на знищення сепаратизму – ще більш завзятою і нелюдською, ніж та, яку вів з українством старий царський уряд, централістичні гасла котрого понесли під своїм большевицьким прапором нові спасителі єдиної неділимій Росії - большевики”¹.

Конкретний опис встановлення Радянської влади в Україні у М. Грушевського мало чим відрізняється від оцінки будь-яким правлячим класом всіх революційних виступів: “Прорвалися до Харкова большевицькі війська, чи краще сказати банди салдатів, матросів і ріжних наємних хуліганів, які стояли під Білгородом, ніби то пробиваючи собі дорогу на Дон. Їх прихід осмілив і місцеві елементи, розагітовані большевиками; місцева людність була тероризована, українська залога, продержавшись два тижні кінець кінцем зложила зброю.

Після сього банди большевицьких салдатів і так званих красногвардійців, себто узброєних робітників і всякого іншого люду, взятого на службу більшовиками, замість іти на Дон боротися з контрреволюцією, стали просуватись по залізницям України, захоплюючи міста і вузли донецького басейну, відти перекинулись в катеринославський, почали ширитись в полтавський й херсонський”.² Як порядний буржуа чи рабовласник, автор не може оцінити кожного, хто посягає на його власність, на його владу над підданими інакше, як “бандита” чи “наємного хулігана”. Для порівняння нагадаємо, що сучасний російський уряд саме як “бандитів” кваліфікує всіх чеченських повстанців.

Подібні думки висловив і колишній генеральний писар, а потім міністр внутрішніх справ в уряді УЦР П. Христюк, що в 1921 – 1922 рр. видав у Празі свою чотиритомну працю “Замітки й матеріали до історії української революції”. “Наступ російського совітського війська на Україну, який має всі ознаки окупації України і національної боротьби, - ось що було головне в цей момент, ось що відіграло рішачу роль в подіях... І цілий український радянський уряд, і ціла Українська Радянська республіка були тільки ширмою, “надстройкою” над політикою Совітської Росії.”³

Інший міністр Центральної Ради М. Шаповал винними у поразці свого уряду вважає, окрім звичайно Росії, ще й місцевих “іногородців”, що живуть в Україні і брак “національної свідомості” в самого українського народу: “За Московою всі переваги:

населення удвоє більше, ніж на Україні. Але на Україні ще багато жидів та москалів, які своїй Москві допомагають. Окрім того – хіба всі українці за Україну стояли? Ні, ще були мільйони несвідомого люду по містах і селах, який ревів за Москву, за Росію, вважаючи себе за руських, а українство слідом за московською пропагандою вважав за “німецьку вигадку”⁴.

Більш чесно й об’єктивно намагається пояснити причини поразки Центральної Ради колишній голова її уряду - Генерального Секретаріату – Володимир Винниченко. “Це була війна впливом, ні більшовики, ні ми не мали регулярного дисциплінованого війська, яким можна було розпорятися по волі керуючого центра, не зважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш менш дисципліновані частини й вислати їх проти большевиків. Большевики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їх бік; що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська голота явно була большевицька; що словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас”⁵.

Автор прямо визнає, що українські трудящі маси відвернулися від Центральної Ради саме через її угодовську політику по відношенню до старих експлуататорських класів (поміщиків, чиновників, буржуазії) України, Росії та Антанти, через небажання лідерів Центральної Ради проводити послідовно революційні перетворення так, як це робили більшовики в Росії (розподіл поміщицьких земель між селянами, робітничий контроль на підприємствах, припинення імперіалістичної бійні). “Вся причина в тому, що українська влада, вся керуюча партійна українська демократія розійшлася зі своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична.”⁶

При цьому В. Винниченко, як і решта його колег по УЦР, ясна річ вважає українською владою лише й виключно владу Центральної Ради, а Центральний Виконавчий Комітет Рад України й Народний Секретаріат (перший український радянський уряд) вважає владою російських більшовиків, які нічого спільного з Україною не мали. “натуральна річ, що це була тільки одна формальність, бо харківський уряд (Народний Секретаріат. – А.З.) усі директиви одержував з Петрограду й вів військові операції силами руського уряду”⁷.

Природньо, що перемогу Радянської влади в Україні в січні 1918 р. В. Винниченко вважає поразкою української революції, поразкою визвольних прагнень українського народу. На думку В. Винниченка, найбільше відповідає як національним, так і соціальним інтересам українського народу “національно-українська Радянська соціалістична влада”, план організації якої він запропонував у своїй книзі.⁸

Якщо В. Винниченко звинувачує Центральну раду в тому, що в ній було замало соціалізму, то протилежну позицію займає визначний буржуазний історик і також діяч УЦР Дмитро Дорошенко. На його думку, основною причиною поразки Центральної Ради було якраз надмірне захоплення соціалістичною демагогією, що вносила розлад і анархію в Україну, потурала темним інстинктам простого люду і заважала будувати власну державу, особливо її головний атрибут – власну армію. Саме соціалістичне доктринерство керівників Центральної ради та їх відмова будувати власні збройні сили й призвели, як стверджує Д. Дорошенко, до того, що у вирішальний момент УЦР виявилась беззахисною перед навалом російських більшовиків. “Центральна Рада думала будувати Українську Народну республіку не на тих, хто мав, що тратити, а на тих, хто не мав нічого для страчення. В тому була її

фатальна помилка, яка на ній незабаром і помстилася”, - пише Д. Дорошенко у своїх спогадах в 1923 р.⁹ Цю ж думку він розвиває й у своїй праці “Історія України. 1917 – 1923”, перший том якої під назвою “Доба Центральної Ради” побачив світ у 1932 р.

Це дослідження перше й мабуть єдине в історіографії української діаспори, автор якого використав не тільки націоналістичні, а й деякі радянські джерела. Решта авторів з табору УЦР – УНР радянські джерела просто ігнорує. Проте й Дорошенко на догоду своїй концепції припускає й поширює одверто неправдиві твердження. Для прикладу можна назвати два з них. Некритично преїнята ним зі спогадів П. Скоропадського версія про те, що він (Скоропадський) нібито “врятував” Київ від 2-го гвардійського копусу російської армії, що під проводом більшовички Євгенії Бош хотів захопити Київ, вже викликала заперечення істориків.¹⁰ Не узгоджується з іншими джерелами і заява Д. Дорошенка про те, ніби в грудні 1917 р. за наказом Центральної Ради було розформовано дві сердюцькі дивізії у Київському військовому окрузі.¹¹ Петлюрівський генерал В. Петрів свідчив, що сердюки при повному озброєнні знаходилися в Києві ще в січні 1918 р.¹²

Розвиваючи ідеї Д. Дорошенка, Зенон Стефанів у середині 1930-х рр. підготував перший військово-історичний нарис організації збройних сил Центральної Ради та їх боротьби із Радянською владою. Основною причиною поразки УЦР автор вважає захоплення її верховодів соціалістичними ідеями, нехтування інтересами української держави і відсутність у них досвіду в організації державного життя. “Через те Центральна Рада не спромоглась налагодити державного апарату..., не потрапила зорганізувати армії, цього стрижня кожного державного ладу. Брак сильної, нехай і невеликої української армії став безпосередньою причиною програної війни”. Радянська влада в Україні, за словами З. Стефанова, була встановлена силами “московської регулярної армії” в складі “30 тисяч добірного війська, набраного з колишньої гвардії, матросів і московського робітництва, воно мало 60 гармат та 10 панцирних поїздів”, а також допомогу “чужонаціонального населення великих міст України”.¹³

Ще більше роздмухує чисельність московської армії, що завоювала Україну в січні 1918 р. генерал армії УНР О. Удовиченко. Він визначає чисельність “північних завойовників” у 35-40 тис. бійців, з яких 40 % - “інтернаціональний елемент (латиші, китайці, жиди, мадари тощо)”, решта – “москалі-комуністи”. “проти визвольних змагань українського народу московські комуністи і московська буржуазія утворили спільний фронт”, - безапеляційно заявляє петлюрівський генерал у своїй книзі, перше видання якої вийшло у 1954 р. в Канаді, а друге у 1995 р. в Україні.¹⁴

Закладені Д. Дорошенком принципи вивчення української революції стали основними для істориків так званої державницької школи, що зайняла панівне становище серед дослідників української діаспори. При цьому науковий рівень праць, присвячених цьому періоду, рівень опанування джерел у багатьох предстаників цієї школи виявився нижчим, ніж у самого Д. Дорошенка.

1.2. Радянська історіографія.

Основи радянської історіографії Українського Жовтня були закладені на початку 1920-х рр. Миколою Скрипником. Як і всі радянські автори, він виходив з того фундаментального положення, що в жовтні 1917 р. в Росії почалася соціалістична революція й епоха соціалізму взагалі. Хоча у 20-х роках було прийнято вживати більш коректний з наукового боку термін “пролетарська революція”, що вказував на головну діючу силу цих подій, а не їх формаційну природу.

М. Скрипник вперше звернув увагу на відмінності української та російської революції, обумовлені колоніальним становищем України в складі Російської імперії, національною невідповідністю між містом і селом. “В Росії успіх Жовтневої революції

значною мірою обумовлювався тим, що після імперіалістичної війни і кріпосницького царизму робітничому класові, що повів боротьбу проти імперіалістичної війни і кріпосницького землеволодіння, проти лихварського капіталізму, вдалося з самого початку твердо взяти у свої руки керівництво селянськими масами і порівняно легко подолати опір кулацьких верств, що одна за одною відшаровувалися”.

В Україні ж відносини між пролетаріатом і селянством ускладнювалися національною невідповідністю між містом і селом. “Село на Україні майже виключно українське. Місто складається з елементів за національним складом російських і напівзрусифікованих – єврейських та частково, на Правобережжі, польських. Індустрія мало централізована, підприємства – переважно дрібні, або середні. Міський пролетаріат порівняно мало видійшов від дрібнобуржуазного оточення і живе ще багатьма й багатьма дрібнобуржуазними пересудами. Один з таких пересудів, які століттями плекав царизм і засмічував голови багатьом і багатьом робітникам, - це пересуд національний, тобто погляд на українську мову і українську культуру як на мову і культуру третярядну, яку можна допустити лише для “простого”, домашнього вжитку.”¹⁵

М. Скрипник вказав також на обумовлені цим розбіжності у поглядах на національне питання взагалі і українське зокрема серед керівництва більшовиків України у 1917 р. Частина з них не розуміла необхідності всеукраїнського об’єднання більшовиків, виступаючи проти Української Радянської Республіки з російсько-шовіністичних позицій (за включення України або тільки її Сходу й Півдня безпосередньо до складу РСФРР – як Донецько-Криворізької республіки тощо).

М. Скрипник датував Жовтневу революцію в Україні груднем 1917 – січнем 1918 рр, підкреслив значення I Всеукраїнського з’їзду Рад в Харкові, який “протиставив всеукраїнському об’єднанню дрібнобуржуазної контрреволюції всеукраїнське об’єднання пролетарських сил”. Однак, М. Скрипник, як він сам зізнається, не мав у своєму розпорядженні майже жодних джерел, окрім власних спогадів: “Тому то зараз пишу не історію революційного руху на Україні, а лише його начерк”¹⁶.

Збиранням джерел до історії революції в Україні зайнялися спеціально створені Комісії з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (Істпарті). Центральна з них була заснована у вересні 1920 р. у Москві при Наркомосі РСФРР, а згодом підпорядкована ЦК РКП(б). 13 лютого 1921р. було створено Всеукраїнський істпарт, що з січня 1922 р. було підпорядковано ЦК КП(б)У. В тому ж 1922 році Всеукрістпарт почав видавати свій журнал “Летопись революции” (перший номер вийшов до 5-ї річниці Жовтня). Такі ж комісії були створені при всіх губернських і окружних комітетах правлячої партії.¹⁷ Протягом 20-х – початку 30-х рр. вони зібрали й опублікували величезну кількість спогадів безпосередніх учасників революційних подій 1917 – 1920 рр. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі тощо до 5-річного та 10-річного ювілею революції 1917 р. були підготовлені збірники спогадів та статей.

Працівники Істпарту у 20-х рр. робили й перші спроби узагальнити віднайдені й опубліковані джерела. Серафіма Шрайбер на основі вечора спогадів членів першого ЦВК Рад України і Народного Секретаріату підготувала нарис “З історії Радвлади на Україні”.¹⁸ Михайло Рубач вперше ввів до наукового обігу протоколи та інші документи Генерального Секретаріату Центральної ради, дослідивши причини й перебіг конфлікту УЦР із Радою Народних Комісарів.¹⁹ Микола Попов досліджував історію більшовицьких організацій України.²⁰ Працівники Київського істпарту В. Манілов, Ф. Ястребов і А. Іргізов підготували документальну хроніку “1917 рік на Київщині” і нарис історії жовтневого 1917 р. та січневого 1918 р. повстань у Києві.²¹

Однак, після утвердження наприкінці 20-х – початку 30-х рр. сталінського режиму умови для дослідження революції 1917 р. різко погіршуються. Більшість керівників більшовицьких організацій України 1917 – 1918 рр. було в 30-х рр. оголошено “ворогами народу” й розстріляно. М. Скрипник в умовах публічних наклепів і цькування у 1933 р. застрелився. Цей постріл поклав край цілому періоду української радянської історіографії. Припинився вихід “Літопису революції”. Більшість видань істпартів потрапила у спецфонди, для користування якими був потрібен спеціальний дозвіл НКВС, або просто знищено. Комуністична партія була перетворена на предмет релігійного поклоніння. Критикувати великоруські тенденції серед частини більшовиків України, організаторів Донецько-Криворізької республіки, було заборонено. Навпаки, Ф.А. Сергєєва (Артема), що загинув у 1921 р. і навколо імені якого було створено культ ще у 20-х, а у 30-х – 40-х оголошують головним творцем Української Радянської республіки, хоч він та його прибічники аж до німецької окупації саботували діяльність ЦВК Рад України та Народного Секретаріату.²²

Оскільки доступ до архівних джерел і навіть більшості публікацій 20-х для широкого загалу було перекрито, то годі було говорити про якісь наукові здобутки. В кращому випадку автори 30-х - першої половини 50-х рр. просто переписували із незаборонених книжок 20-х те, що було дозволено й украдалося в офіцину схему “Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні”.²³ В гіршому – поширювали власні домисли. Так автор брошури “Розгром контрреволюційних вогнищ Червоною гвардією” (М.1940) А.М. Федоров, не маючи змоги згадувати командирів червоногвардійських загонів, що воювали в Україні в 1917 – 1918 рр., бо вони виявилися згодом “ворогами народу”, довільно перейменував їх на свій розсуд: загін А.О. Знаменського – “Московський загін”, загін П.В. Єгорова – “Харківський загін” тощо. Цю плутанину, нажаль перенесли у свої роботи й деякі історики 60-х років.²⁴

В період хрущовської “відлиги” радянська історіографія Українського Жовтня робить значний крок уперед. Знову було дозволено згадувати реабілітованих учасників і керівників боротьби за владу Рад в Україні (В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Г. Лапчинського тощо) використовувати їх спогади і праці 20-х років. До 40-річчя Жовтня у 1957 – 1958 рр. було видано значний масив документальних джерел і спогадів (як написаних у 20-ті - 30-ті роки, так і записаних вже у 50-ті).

Осмислення цього масиву джерел тривало до кінця 60-х – початку 70-х рр. (період так званого “шелестівського автономізму”). Вершиною “шелестівського періоду” радянської історіографії стала двотомна монографія Михайла Рубача, Степана Королівського й Миколи Супруненка “Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні”, видана до 50-річчя Жовтня. Відповідно до партійних директив автори прагнули довести, що на 1917 р. в Україні визріли всі необхідні умови для соціалістичної революції, що Українська Радянська держава виникла внаслідок революційної боротьби робітничого класу та трудящого селянства України під керівництвом більшовицької партії та В.І. Леніна. Про ставлення до Української Радянської республіки більшовицьких діячів Донецько-Криворізької області автори цієї монографії не згадували. А братську допомогу російського народу у встановленні Радянської влади в Україні подавали “на паритетних засадах”: висвітлювали участь окремих українців у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді і участь російських революційних загонів у боях із Центральною радою в Україні.²⁵

Військовим аспектом історії Українського Жовтня у 60-ті рр. ХХ ст. найбільш плідно займався Петро Гарчев. В серії статей і монографії на основі переважно документальних джерел він дослідив історію організації Червоної гвардії України та

хід бойових дій проти Центральної Ради наприкінці 1917 – початку 1918 рр. Нажаль більшість спогадів активних учасників цієї боротьби, опублікованих у 20-ті – 30-ті рр., практично випали за поля зору дослідника, що значно знизило рівень його праць, призвело до окремих помилок. Автор не зміг встановити чисельність і склад військ воюючих сторін, умови й обставини вирішальних боїв.²⁶

З 1972 р. із призначенням першим секретарем ЦК КПУ В.В. Щербицького в історичній науці України розпочався період застою. Ідеологічний диктат значно посилюється. На певні імена, теми, явища знову було накладено табу. Сумлінне дослідження джерел і чесне поводження із фактами стають досить рідкісним явищем. Наукові дослідження дещо активізувалися лише в другій половині 80-х рр. – в період горбачовської “перебудови”.

До 70-річчя Жовтня Інститут історії партії при ЦК КПУ підготував і видав енциклопедичний довідник “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні” (К.:УРЕ, 1987. - 632с.). Зібраний там величезний фактичний матеріал було ретельно підібрано і підігнано під суворо виважену партійну тезу: “Встановлення Радянської влади на Україні було невід’ємною складовою частиною перемоги загальноросійської соціалістичної революції. Воно було результатом самовідданої боротьби робітників, солдатів і селян України під керівництвом партії більшовиків і братерської допомоги трудящих Росії”.²⁷

Характерно, що в цій великій за обсягом (майже 120 обліково-видавничих аркушів) грубезній праці знайшлося місце для біографій багатьох керівних діячів КПРС сталінського й брежневського періодів, що мали бодай найменше відношення до боротьби за Радянську владу в Україні (А.А. Андреев, Г.К. Жуков, М.І. Калінін, А.Я. Пельше, М.С. Хрущов тощо), проте не знайшлося місця для біографії скажімо, першого голови ЦВК Рад України Юхима Медведєва чи першого народного секретаря військових справ Василя Шахрая, взагалі не згадуються комендант повсталого “Арсеналу” Сила Міщенко й другий голова ревкому “Арсеналу” М.В. Костюк, хоч обидва залишили й досить цікаві спогади про січневе повстання в Києві. Замість наведення повного складу ревкомів, міських, обласних комітетів партії тощо як правило наведено лише два-три прізвища осіб, що не віхилялися від “генеральної лінії партії” й тому зручних для пануючої ідеології.

Загальною рисою радянської історіографії було майже повне ігнорування джерел, що виходили з ворожого табору – документів Центральної ради, спогадів її діячів та захисників. Документи УЦР ще використовувались у працях 20-х початку 30-х рр., частково у 60-х, хоча доступ до них у Центральному державному архіві Жовтневої революції та вищих органів влади УРСР (ЦДАЖР УРСР – нині ЦДАВО України) був обмежений. Спогади противників більшовиків, видані за межами СРСР у поле зору істориків УРСР практично не потрапляли за дуже незначними винятками (як-от книга В. Винниченка “Відродження нації”, яку сам автор у 1920 р. відправив у 20 примірниках до УРСР, плануючи повернутися в Радянську Україну), що в поодиноких екземплярах перебували в спеціальних (секретних) фондах.

З точністю до навпаки це стосується істориків протилежного табору, дослідників з української діаспори. Вони в свою чергу майже повністю ігнорували радянські джерела. Ясна річ, що і в першому, і в другому випадку виходила одностороння спотворена картина подій.

1.3. Історіографія незалежної України.

В історіографії незалежної України з початку 90-х панівні позиції зайняла сформована в еміграції державницька школа, що оцінювала Український Жовтень як окупацію України російськими більшовиками. Цю теорію сприяли більшість істориків провідних наукових установ країни.

Приміром, О.П. Реєнт без жодних посилань на джерела стверджує, що на повалення Центральної Ради більшовики України отримали від уряду Леніна 18 млн. крб, що “зрусифіковані робітники міст мріяли про відновлення російської державності”, що війна Центральної ради і більшовиків – це “національне протистояння”, а більшовицьким лідерам “ближче все-таки було імперське світобачення, не давала спокою незалежність Української держави”.²⁸

“Війна, яку проголосила 4 грудня 1917 р. більшовицька Росія УНР була продовженням її імперської політики щодо України. Тоталітарний більшовицький режим не міг змиритися з існуванням в Україні демократичного устрою”, - пише в захищеній 1999 р. докторській дисертації В.Є. Голубко.²⁹

Теорія російської окупації кінця 1917 р. – початку 1918 рр. зайняла провідне місце й у шкільних підручниках з історії України. Розділ, в якому висвітлюється встановлення Радянської влади в Україні в грудні 1917 – січні 1918 рр., в цих підручниках має назву “Війна радянської Росії проти УНР”.³⁰

Особливо відвертими перекрученнями характеризується підручник Ф.Г. Турченка, випущений Міністерством освіти України вже у трьох виданнях. “Уранці 8 грудня озброєні артилерією і підтримані бронепоездами російські червоні війська раптовим ударом з Білгорода захопили Харків”, - пише пан професор³¹, хоча сучасники недвозначно свідчать, що в Харкові до кінця грудня перебував комісар Центральної Ради й підпорядковані йому війська.³² Першого голову ЦВК Рад України лівого українського соціал-демократа Ю. Меведева Ф. Турченко чомусь називає більшовиком, а чисельність військ, що прибули з Росії в грудні 1917 – січні 1918 рр. в Україну, збільшує до 60 тисяч, заявляючи, що всі вони були направлені проти Центральної Ради.³³ “Справжня вакханалія беззаконня і жорстокого насильства прокотилася по всіх захоплених більшовицькими військами селах і містах України. Вона мала яскраво виражений антиукраїнський характер”, - пише Ф. Турченко³⁴. При цьому жодним словом про ставлення більшовиків до цих ексцесів, про долю керівників цієї “вакханалії” М. Муравйова, І. Ремньова, Шарова тощо автор не згадує.

На підтвердження антиукраїнського характеру політики більшовиків в Україні на початку 1918 р. Ф. Турченко наводить факт зі споминів В. Затонського: “більшовицький комісар Дубенського повіту на Волині заборонив п’єсу “Сватання на Гончарівці”, яка без перешкод ставилася в царські часи. “Грати дозволяю, - говорив комісар, - тільки не на контрреволюційній (тобто українській. – Ф.Т.) мові”³⁵. В даному випадку Ф. Турченко вдається до прямої підтасовки. В. Затонський дійсно наводить у своїх спогадах таку резолюцію. Автором її був комендант Дубна (а не комісар Дубенського повіту) Василь Боженко – київський робітник-тесляр. “Він був безперечним українцем, він до смерті не вмів як слід по-російському розмовляти”.³⁶

Ф. Турченко свідомо не називає прізвища цього “комісара Дубенського повіту”, аби видати його дії за дії російських більшовиків. Але й це не все. На початку 1918 р., тобто в період, про який пише Ф. Турченко, В. Боженка в Дубно просто не було. В січні – лютому 1918 р. він був у Києві як один з командирів київської Червоної гвардії (начальник Деміївського загону). На початку березня 1918 р. разом із радянськими військами В. Боженко відступив з Києва на схід. Комендантом Дубна він міг бути лише в період з 27 травня 1919 р., коли радянські війська й повстанці вибили з міста петлюрівців, до липня того ж року, коли Дубно захопили білополяки. В. Боженко в цей період командував Таращанської бригадою 1-ї української радянської дивізії, яка саме в цей час вела бої з петлюрівцями й білополяками в районі Ровно - Дубно – Сарни.³⁷ Саме до періоду з 27 травня по липень 1919 р. й слід відносити цю резолюцію В. Боженка. Періоди 1917 – початку 1918 рр. й літа 1919 р. – це якісно

різні етапи розвитку як російської, так і української революцій, й переносити штучно явища одного етапу на інший неприпустимо.

Виникає цілком природне запитання: чи відомі всі ці факти пану професору Ф. Турченко? Якщо ні, то це лише засвідчує рівень історичної науки в Україні, якщо так, то має місце свідомо фальсифікація, на яку пан Турченко отримав санкцію Міністерства освіти і науки.

Найбільшим досягненням державницької школи в історіографії Українського Жовтня є монографія Ярослава Тинченка “Перша україно-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1917 рр.)” (К., 1996. – 371с.) Розвиваючи теорію російсько-більшовицької окупації України, автор вважає, що війна УЦР із більшовиками виникла через протистояння двох ідей: національної та соціалістичної. Я. Тинченко проаналізував досить значний масив спогадів захисників Центральної Ради й радянських діячів, використав деякі архівні джерела. Вперше в історіографії він спробував співставити свідчення з обох воюючих сторін, визначити чисельність та склад військ УЦР та Радянської влади на кожному етапі боротьби.³⁸

Проте і Я. Тинченко використав у своєму дослідженні далеко не всі навіть опубліковані спогади та документи. Випали з його поля зору спогади командирів червоногвардійських загонів, активних учасників боротьби за Радянську владу П. Єгорова, Д. Жлоби, М. Ховріна, Т. Харечка, С. Міценка, С. Козюри, І. Воробйова, Віндзберга, М. Костюка³⁹ тощо, спогади начальника штабу Гайдамацького коша Слобідської України О. Удовиченка⁴⁰, чимало досліджень, де використано документальний матеріал.⁴¹ При цьому для реконструкції подій, наприклад Київського січневого повстання 1918 р., автор залучає спогади записані у 50-ті (при чому літературний запис), але не згадує мемуари, видані у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. Нам не відомо, чи “вундеркінд історичної науки України”, як його називають “Киевские ведомости”, просто не знає про існування цих джерел, чи навмисно їх ігнорує, бо вони не вкладаються у прокрустове ложе концепції “україно-більшовицької війни”. Якщо попередні твори державницької школи здебільшого мали вигляд досить грубо виконаних підробок, то книга Я. Тинченка справляє враження доволі ґрунтовної, витонченої, майстерно зробленої фальсифікації, де шматочки правди дуже ретельно приладжені до масштабних перекручень і підтасовок. Саме тому розвінчання останніх вимагає глибокого дослідження предмету з урахуванням всіх доступних джерел.

Особливе місце в українській історіографії останнього десятиріччя ХХ ст. займають праці Валерія Солдатенка. Сформувавшись як історик ще у радянські часи, він не став спалювати все, чому поклонявся, й поклонятися всьому, що спалював раніше, як це зробили більшість його колег (Ф. Турченко, О. Реєнт, В. Верстюк, І. Курас, Л. Дещинський тощо). Вже сама назва його головної праці “Українська революція. Історичний нарис” (К., 1999. - 976с.) – свідчить про певну власну позицію, що суперчить загальноприйнятому на офіційному рівні засудженню самого явища суспільної революції як виключно руйнівного, негативного етапу, трагедії для кожного народу.

Історична концепція В.Ф. Солдатенка найбільш близька до поглядів В. Винниченка. Він так само наголошує на внутрішніх соціальних причинах падіння Центральної Ради та вказує на необґрунтованість тверджень про чисельні регулярні війська, якими нібито Рада Народних Комісарів на початку 1918 р. завоювала Україну. Дослідник піддає критиці істориків державницької школи, насамперед Д. Дорошенка, що вважають більшовиків виключно зовнішньою неукраїнською силою. “Насправді ж більшовизм в Україні на кінець 1917 р. перетворився на впливову внутрішню силу. І хоча більшість членів РСДРП(б) становили неукраїнці за походженням, вони були жителями України, вважали себе невіддільною частиною

українського супільства, а не іноземними агентами, провідниками чиєїсь закордонної політики”.⁴² Громадянська війна в Україні, на думку В. Солдатенка, розпочалася наприкінці 1917 – початку 1918 рр. як збройна боротьба між українською націонал-демократичною та загальноросійською соціалістичною революціями, що означало конфлікт українських “верхів” із власними “низами”.⁴³

На відміну від В. Винниченка, що віддає перевагу класовим визначенням і критеріям, В. Солдатенко у 90-ті рр ХХ ст. відкрито вживати класовий підхід не наважується. Він віддає перевагу іншим, більш розмитим й туманним соціологічним категоріям, як-от “верхи” й “низи”. Якщо у Винниченка проти Центральної Ради виступають трудящі й експлуатовані класи, робітники, солдати й селяни, то у В. Солдатенка – “різні верстви політично активного населення України”.⁴⁴ Історія ж встановлення Радянської влади в Україні не стала для В. Солдатенка предметом спеціального дослідження, і цей процес в його праці ніби випадає з історії української революції.

Таким чином і радянська, і зарубіжна, і пострадянська українська історіографія мають певні здобутки у вивченні різних аспектів українського Жовтня. Проте політичні обставини й особистий фактор на давали змоги жодній з них досі відтворити повну й об’єктивну картину історії встановлення Радянської влади в Україні, проаналізувати весь комплекс наявних джерел.

Перед марксистською історіографією стоїть завдання відтворити справжню історію Українського Жовтня, тобто проаналізувати його об’єктивні передумови, співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів, дослідити процес виникнення і становлення Української Радянської влади, як першої спроби пролетаріату України встановити свою диктатуру, та хід збройної боротьби, що цей процес супроводжувала.

Примітки.

1. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992. – С.36.
2. Грушевський М. Вказ. праця. – С.26.
3. Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції. – Прага, 1921. – Т.2. – С.148-149. Цит. за: Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис. – К., 1999. – С.445.
4. Шаповал М. Велика революція та українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.107. Цит. за: Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. – С.445-446.
5. Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920 (Репринтне відтворення 1990). – Ч.2. – С.215-216.
6. Там само. – С.89.
7. Там само. – С.171.
8. Там само. - Ч.3. – С.449.
9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) //УІЖ. – 1993. - № 1. – С.139.
10. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. – С.379-380.
11. Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С.199.
12. Петрів В. Неторованим шляхом //Вітчизна. – 1993. - № 7/8. – С.142-143.
13. Стефанів З. Військові сили часів Центральної Ради //Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) – 4-е вид. – Львів, 1992. – С.402-412.
14. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917 – 1921 рр. - К.1995. - С.12-13.

15. Скрипник М.О. Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917-1918 рр.) //Скрипник М.О. Вибрані твори. – К.,1991. – С.158.
16. Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні //Червоний шлях. – 1923. - № 2. – С.83.
17. ВЖГВУ. – С.229.
18. С.Ш. Из истории Соввласти на Украине. О первом Всеукраинском съезде Советов и первом Советском правительстве Украины //ЛР. – 1924. - № 4. – С.166 – 185.
19. Рубач М. К истории конфликта Совнаркома и Центральной рады //ЛР. – 1925. - № 2. – С.53-85; Он же. К истории украинской революции (заметки и документы. Декабрь1917 – январь 1918) //ЛР. – 1926. - № 6. – С.7-35.
20. Попов Н.Н. Очерк истории КП(б)У. – 3-е изд., испр. и доп. – Х., 1929. – 339 с.
21. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Сост: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов /Под ред. В. Манилова. – К.1928. – 583с.
22. Ястребов Ф., Іргізов А. Два постановя київського пролетаріату (жовтень 1917 – січень 1918 рр.) – Х.,1929. – 109с.
23. Варгатюк П.Л. Донецько-Криворізька республіка в оцінці В.І. Леніна //УІЖ. – 1988. - №4. – С.36.
24. Павлюк П.І. Харківська Червона гвардія (лютий 1917 – березень 1918р.) – К.,1948. – 100с.
25. Поликарпов В.Д. Начальный этап гражданской войны (история изучения). – М.1980. – С.302-304.
26. Королівський С.М., Рубач М.А., Супруненко М.І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К.,1967. – Т.1-2.
27. Гарчев П.І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад. – Х., 1969. – 268с.
28. ВЖГВУ. – С.22.
29. Реєнт О.П. Ставлення пролетаріату України до Центральної Ради //УІЖ. – 1994. - №4. – С.13, 16-17.
30. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні в період Центральної Ради. Автореф. ... дис. докт. іст. наук. – Львів, 1998. – С.20.
31. Кульчицький С.В., Коваль М.В., Лебедева Ю.Г. Історія України. Підручник для 10 кл. – К., 1998. – С.36; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Підручник. Вид. 2-е, доп. і випр. – Ч.1. 1917 – 1945. – К.,1998. – С.53.
32. Турченко Ф.Г. Вказ. праця. – С.48.
33. Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні //ЛР. – 1928. - № 1. - С.170; Грушевський М. Вказ. праця. – С.26; ХХГ. – С.362.
34. Турченко Ф.Г. Вказ. праця. – С.49.
35. Там само. – С.53, 59
36. Затонський В. Національна проблема на Україні. – Х.,1926. – С.32.
37. ВЖГВУ. – С.61,187, 540.
38. Тинченко Я. Перша україно-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) – Київ – Львів, 1996. – 371с.
39. Егоров П. Первый Октябрь на Украине //Военное знание. – 1922. -№ 10. –С.46; Жлоба Д.П. Заметки из боевого блокнота //На подъеме. – 1932. - №11. – С.88-98; Он же. Бытность в походах (из послужного списка) //Исторический архив. – 1958. - № 4. – С.213-217; Мищенко С. Январское восстание в Киеве // ЛР. – 1924. - №3. – С.20-43; Воробьев И.П. и др. Против гайдамаков //Красная летопись. – 1934. - № 3. – С.79-98; Костюк Н.В. На баррикадах арсенала //Киевский Арсенал в пролетарской революции. – К.,1928. – С.76-83 тощо.

40. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917-1918) //Архіви України. – 1992. - № 1-3. – С.55-61.
41. Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – 58с.; Поликарпов В.Д. Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917 – февраль 1918 гг. – М., 1976. – 415с.
42. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.414-423, 405-406.
43. Там само. – С.371,900.
44. Там само. – С.410.

Глава 2. Джерела до історії Українського Жовтня.

При написанні цієї праці ми нажаль не мали можливості користуватися неопублікованими архівними джерелами. Тим не менше обсяг вже опублікованої джерельної бази дозволяє стверджувати, що основний масив джерел усіх видів по цій темі, що збереглися до нашого часу, вже надруковано. Величезну подяку за це ми мусимо скласти багатьом поколінням істориків та учасників тих подій. Попри всі політичні обставини величезна праця по розшуку, систематизації й публікації джерел з історії революції заслуговує на пошану нащадків.

Цікаво відзначити, що керівники встановлення Радянської влади в Україні в грудні 1917 – січні 1918 рр. Є. Бош та В. Антонов-Овсієнко вже у 1924 р. підготували власні книги спогадів про ті часи, тоді як провідний військовий діяч Центральної Ради Симон Петлюра (до 18 грудня 1917 р. він був генеральний секретар (міністр) військових справ, а після відставки з цього поста керував формуванням та бойовими діями військових загонів буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Лівобережжі та в Києві, зокрема придушенням київського січневого повстання 1918 р.), від імені якого захисників Центральної Ради й почали називати петлюрівцями, проживши до 1926 р., так і не спромігся написати свої спогади про той період: чи то совісно було описувати власні “діяння”, чи хисту не вистачило.

2.1. Документальні джерела.

Найбільшу цінність серед джерел за рівнем достовірності становлять актові джерела, тобто документи створені безпосередньо в досліджуваний період: протоколи й постанови різних органів влади, накази, бойові звіти й донесення, телеграми й записи телеграфних розмов, листи, посвідчення тощо. Але, нажаль, саме ця категорія джерел найгірше збереглася до нашого часу. Лідер більшовиків України наприкінці 1917 –початку 1918 рр. Євгенія Бош в передмові до книги своїх спогадів у 1924 р. писала: “Між тим за період з Лютневого перевороту до зайняття України окупаційними військами (Німеччини й Австро-Угорщини навесні 1918 р. – А.З.) в наших архівах геть відсутні справжні документи, а друковані матеріали, які є, головним чином газети, вимагають серйозної перевірки. Особливо воєнні повідомлення. Цей період пройшов на Україні майже в безперервній збройній боротьбі, спочатку із Тимчасовим урядом, потім з Центральною радою, й, нарешті, з окупаційними військами, а постійні евакуації примушували знищувати справжні документи, розрив же сполучень призводив до того, що наші газети користувалися випадковими, неперевіреними повідомленнями й давали неправдиві відомості”.¹

Про те ж саме йдеться у пояснювальній записці до вцілілих документів штабу народного комісара по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії Володимира Антонова-Овсієнка, складеній одним зі співробітників цього штабу: “Більша частина документів майже всіх бойових операцій (що відбувалися) до здачі Харкова, була спалена коло Змієва в той час, коли штаб був оточений гайдамацькими частинами”.²

Серед документальних джерел мабуть найціннішими є протоколи засідань вищих органів влади воюючих сторін. Нажаль, не збереглися в архівах протоколи та інша документація І Всеукраїнського з’їзду Рад. Його перебіг і постанови нам відомі переважно за газетними публікаціями того часу.³ Тільки в 1989 р. О.І. Божко та Л.В. Яковлева опублікували в журналі “Архіви України” протоколи перших засідань ЦВК Рад України.⁴ Значний інтерес для з’ясування позиції і становища більшовиків України наприкінці 1917 р. становлять протоколи І Всеукраїнської наради більшовиків (“крайового з’їзду”) 3-4 грудня 1917 р. та документи місцевих партійних організацій.⁵

Досі не опубліковані протоколи засідань Ради Народних Комісарів РСФРР за 1917 – 1918 рр. Лише в “Біографічній хроніці” В.І. Леніна є короткий переказ питань, що розглядалися, та прийнятих по ним постанов⁶. Останні опубліковані також в Повному зібранні творів В.І. Леніна, та збірнику “Декрети Радянської влади”⁷. Важливим джерелом до історії політики Раднаркому щодо України є листи й телеграми В.І. Леніна до В. Антонова-Овсієнка, Г. Орджонікідзе, Е. Лугановського⁸.

Протоколи Генерального Секретаріату Української Центральної Ради були вперше віднайдені й введені до наукового обігу М. Рубачем.⁹ В 1932-1933 рр. частину цих протоколів на досить високому науковому рівні опублікували І. Премислер та П. Пташинський. Публікації І. Премислера передували науковий вступ, де описано справу “Протоколи Народних Міністрів” з фонду Генерального секретарства освіти Центрального архіву революції УСРР (нині ЦДАВО України), в якому збереглися завірені копії протоколів Генерального Секретаріату¹⁰.

Порівняння публікацій М. Рубача (1925), І. Премислера (1932) та П. Пташинського (1933) із новим двотомним виданням “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали”, випущеним у 1996-1997 рр. Інститутом історії України НАНУ, показує цілковиту тотожність, а отже й достовірність публікацій українських радянських істориків 20-х – початку 30-х рр. (“скрипниківського періоду”). Дивує лише той факт, що упорядники новітнього видання документів УЦР жодним словом не згадали попередні публікації. Більше того, тексти телеграфних розмов Генерального Секретаріату із своєю делегацією у Брест-Литовську, опубліковані М. Рубачем та П. Пташинським, до цього академічного видання чомусь не потрапили, хоча це видання залишається досі найповнішим зібранням документів Центральної Ради та її органів.¹¹

Протоколи й документи інших контрреволюційних урядів опубліковані значно менше. Зокрема, нам відома лише одна публікація частини протоколів Донського військового уряду (білоказачого уряду генерала Каледіна), де є цікаві дані щодо України.¹²

Хід бойових дій революційних загонів проти Центральної Ради й Каледіна відображають документи радянського командування: штабу В. Антонова-Овсієнка, Революційного польового штабу при Ставці верховного головнокомандуючого російської армії в Могильові, Мінського революційного загону тощо. Частина цих документів опублікована¹³.

Газетні повідомлення 1917 – 1918 рр., головним чином резолюції різних зборів, мітингів, Рад, підприємств тощо широко публікувалися в збірниках документів, виданих за часів СРСР.¹⁴ Особливу категорію публікацій становлять журнальні тематичні добірки документів з якогось окремого питання, зокрема історії революційного руху в частинах Південно-Західного фронту 1917 – початку 1918 рр., нові документи про Україну, підписані В.І. Леніним, добірки документів зі слідчих справ про вбивство Леоніда Пятакова та розстріл юнкерів під Крутами.¹⁵

Слід також відзначити, що багато документів вперше було опубліковано в мемуарах учасників тих подій (В. Винниченка, Є. Бош, В. Антонова-Овсієнка, А. Полупанова тощо). Автори мемуарів могли наводити для ілюстрації документи з особистого архіву або частково, або повністю, іноді навіть факсиміле (як-от В. Антонов-Овсієнко).

При всіх перевагах актових документів як історичного джерела в них є й певні недоліки. Актівий документ як правило не дає цілісної характеристики історичного явища чи періоду, а висвітлює їх в окремому дуже вузькому аспекті, що відповідав конкретним потребам авторів – цілям документу (наказ, резолюція, посвідчення тощо). По-друге, в таких документах можуть траплятися неточні й неправдиві

твердження, особливо, коли їх авторам доводилося користуватися неперевіреною інформацією про віддалені від них події. По-третє, й це головне, кількість і обсяг актових джерел для досліджуваного періоду вкрай малі, а отже й не дозволяють відтворити повну картину подій.

2.2. Спогади.

Компенсувати ці недоліки значною мірою дозволяють спогади безпосередніх учасників і очевидців революції. Мемуари як історичне джерело мають ту перевагу, що дозволяють побачити зв'язок між подіями саме так як його бачили й розуміли безпосередні їх учасники, встановити ті деталі, які не зберегли документи, що дійшли до нашого часу.

Однак, при використанні мемуарів слід пам'ятати, що з плином часу багато подій і деталей в людській пам'яті старається або пермішується із пізнішими подіями та враженнями. Тому найбільшу цінність природньо становлять спогади, написані в перші роки після описуваних подій. Слід також зважати й на те, наскільки близько стояв автор до описуваної події: чи був він її безпосереднім учасником, очевидцем, чи описує почуте від інших людей – через “треті руки”. Іноді автори мемуарів роблять прямі посилання на спогади інших людей¹⁶, але найчастіше запозичення можна встановити лише шляхом ретельного порівняльного аналізу.

Крім того кожні спогади є не тільки джерелом, а й до певної міри пам'яткою історіографії, бо дають оцінку періоду, явищу тощо, а ширше – пам'яткою суспільної думки того часу, коли вони були записані. Іноді провести чітку грань між спогадами й історичними працями практично неможливо. Наприклад книга В. Винниченка “Відродження нації” належить одночасно і до першої, і до другої категорії. Вплив суспільної думки і обставин написання позначився на багатьох спогадах. Зокрема, Г. Лапчинський в спогадах, написаних в 1927 р. під час українізації, виділяє, хто з діячів ЦВК Рад України займав “правильну”, а хто “неправильну” позицію з національного питання. У спогадах борців за Радянську владу, записаних і виданих у 1950-х – 1960-х рр. надмірно ідеалізується роль більшовицької партії й замовчуються протиріччя всередині неї, про які писали в спогадах у 20-ті рр. Врахування всіх цих моментів дозволяє визначити відносну й абсолютну цінність спогадів та виділити в них різні види інформації.

Серед спогадів радянських діячів найбільший інтерес становлять книги Євгенії Бош та Володимира Антонова-Овсієнка. Євгенія Бош в 1917 р. була головою Обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська губернії), головою Головного комітету РСДРП(б) - Соціал-демократії України, фактично очолювала перший радянський уряд України – Народний Секретаріат (формально вона була народним секретарем (міністром) внутрішніх справ). Книга Є. Бош “Рік боротьби” написана у 1924 р. й охоплює період з квітня 1917 р. по квітень 1918 р., коли автор знаходилася в центрі боротьби за Радянську владу в Україні. Незважаючи на окремі неточності, ця книга містить унікальні свідчення безпосереднього учасника й керівника тих подій, а також багато документів з особистого архіву автора. Книга Є. Бош вийшла вперше у 1925 р. (нажаль вже після смерті автора внаслідок тяжкої хвороби), а у 1990 р. була перевидана із додатком – автобіографічними листами Є. Бош до своїх дочок, написаними у 1922-1923 рр. Їх розшукав упорядник та науковий редактор видання 1990 р. П.Л. Варгатюк.¹⁷

Володимир Антонов-Овсієнко видав свою книгу спогадів на рік раніше за Є. Бош. Перший том його “Записок про громадянську війну” вийшов друком у 1924 р. й має характерну назву “Жовтень у поході”. Будучи народним комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії, В. Антонов-Овсієнко керував військовими

операціями проти Центральної Ради й Каледіна. Його книга також містить значний документальний матеріал: записи телеграфних розмов із підлеглими йому командирами революційних загонів, бойові звіти, накази тощо. Природньо, що В. Антонов-Овсієнко більше підкреслює роль червоних загонів з Росії, якими він особисто командував, й дещо недооцінює роль місцевих більшовиків.¹⁸

Цікаві свідчення про встановлення й організацію Радянської влади в Україні містять також спогади членів Народного Секретаріату: керуючого справами Георгія (Юрія) Лапчинського та народного секретаря освіти й повноважного представника ЦВК Рад України при РНК РСФРР Володимира Затонського.¹⁹

Перебіг збройної боротьби із націоналістичною контр-революцією, розгром військ Центральної ради революційними силами дозволяють відтворити спогади командирів та бійців червоногвардійських загонів Павла Єгорова²⁰, Дмитра Жлоби²¹, Віталія Примакова²², Ісидора Воробйова²³, Андрія Полупанова²⁴, Сергія Мойсеєва²⁵, І. Гончаренка²⁶, Сергія Козюри²⁷ тощо. Хід встановлення Радянської влади на місцях відомий також переважно зі спогадів старих більшовиків, червоногвардійців та інших учасників цієї боротьби²⁸.

Особливу категорію мемуарів становлять автобіографії радянських діячів – В. Затонського, М.Скрипника, Г. Кулика, К. Рокоссовського, В. Примакова та інших.²⁹

Становище в таборі Центральної ради допомагають відтворити спогади голови Генерального Секретаріату УЦР (з червня 1917 по 18 січня 1918 р.) В. Винниченка³⁰, губернського комісара УЦР на Чернігівщині Д. Дорошенка³¹, членів УЦР А. Приходька³², Г. Одинця³³, М. Рафеса³⁴, А. Гольденвейзера.³⁵ Стан військових сил Центральної ради та їх бойові дії можна зараз дослідити також майже виключно за спогадами їх командирів та бійців.³⁶

Висвітлити окремі важливі питання історії українського жовтня допомагають і статистичні джерела, зокрема щодо національного складу пролетаріату України – це матеріали переписів населення 1897, 1917, 1926 рр, профспілкового обліку, обліку анкет колишніх червоногвардійців.³⁷

Ретельне вивчення і співставлення всієї сукупності наявних джерел дозволяє відтворити, принаймні в основних рисах, історію встановлення Радянської влади в Україні наприкінці 1917 – початку 1918 рр.

Примітки.

1. Бош Е.Б. Год борьбы. – К.,1990. – С.22.
2. Поликарпов В.Д. Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917 – февраль 1918. – М.1976. – С.16. Ссылка на: ЦГАОР СССР. Ф.8415. Оп.1. Д.174. Л.10, 22-23.
3. Первый Всеукраинский съезд Советов //ЛР. – 1928. - № 1. - С.267-292; ВОСР на Украине. – К.1957. – Т.2.
4. Протоколи перших засідань ЦВК Рад України /Підг. О.І. Божко, Л.В. Яковлева //Архіви України. – 1989. - № 2. –С.28-37; № 4. – С.24-42.
5. Областной съезд РСДРП(б) (Первое всеукраинское совещание большевиков)/ Подг. С. Шрайбер //ЛР. – 1926. - №5. – С.64-92; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.) Сб. док и мат. – К., 1962. – 757с.; Большевицские организации Украины: организационно-партийная деятельность (март 1917 – июль 1918 гг.): Сб. док. и мат. – К.,1990. - 801 с.
6. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т.5. Октябрь 1917 – июль 1918 гг. – М., 1974. – 740 с.

7. Ленин В.И. ПСС. - Т. 35. (Октябрь 1917 – март 1918 гг.)
8. Ленин В.И. ПСС. – Т.50. (Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919 гг.)
9. Рубач М. К истории конфликта Совнаркома и Центральной Рады //ЛР. – 1925.- № 2. – С.53-85; Он же. К истории украинской революции (заметки и документы: декабрь 1917 – январь 1918) //ЛР. – 1926. – № 6. – С.7-35.
10. Премислер І. До історії зовнішньої політики Центральної Ради (наукова публікація документів) //Архів Радянської України. – 1932. - № 1-2. – С.44 – 63; Німецько-австрійська інтервенція на Україні /Підг. до друку П. Пташинський. –Т.1. – Х., 1933. – 235с.
11. Українська Центральна рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – К.,1996. – Т.1. – 591 с.; 1997. – Т.2. – 424 с.
12. Триумфальное шествие Советской власти. Док. и мат. – М., 1963. – Ч.1-2.
13. Директивы Главного командования Красной армии (1917 – 1920). – М.,1969. –884 с.; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922). Сб. док. – М.,1971. – Т.1. – 788 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. в 3-х т. – К., 1957. – Т.2. - 721 с.;Т.3. – 998 с.; Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920). Сб. док. – К., 1963. – 687 с.; Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 – март 1918 гг. Сб. док. – М.,1977. – 659 с.; Из истории борьбы за установление Советской власти. Ноябрь 1917 – февраль 1918 гг. – М., 1943. – 176 с.;
14. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918) Сб. док. и мат. – К., 1957. – 660 с.; Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. док и мат. – Сталино, 1957. – 406 с.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. док. и мат. – Х.,1957. – 547 с.; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 – 1919). Сб. док. и мат. – Чернигов, 1957. – 475 с.; Борьба за власть Рад на Поділлі. Сб. док. і мат. – Хмельницький, 1957. – 307 с. тощо
15. Нові документи про Україну, підписані В.І. Леніним (1918-1920) //УІЖ. – 1960. - №2. – С.3-7; До історії революційного руху в частинах Південно-Західного фронту в 1917-1918 рр. //УІЖ. – 1957. - №3. – С.67-80; Солдатенко В.Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків» //УІЖ. – 1989. - №7. – С.49-56; Вбивство Л. Пятакова //УІЖ. – 1990. - №4. – С.95-99; Божко О. Крути в документальних свідченнях //Київська старовина. – 1996. - №2/3. – С.47-55.
16. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – М.,1924. – Т.1. – С.54. Прим.1; Бош Е.Б. Год борьбы. – С.26,84.
17. Бош Е.Б. Год борьбы. – 2-е изд. С прил. биограф. писем автора /Под науч. ред. П.Л. Варгатюка. – К.,1990. – 447с.
18. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – М.,1924. – Т.1. Октябрь в походе. – 300с., 6 схем.
19. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади //ЛР. – 1927. - № 5-6. – С.46-66; Він же. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВК та Народний Секретаріат //ЛР. – 1928. – № 1. – С.159-175; Він же. Боротьба за Київ. Січень 1918 р. //Там само. - № 2. – С.202-219; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію //ЛР. – 1929. - №4. – С.132-172;№5-6. – С.115-141; 1930. - № 5. – С.140-172; Те саме //Архіви України. – 1990. - № 1. – С.40-66; № 4. – С.53-73.
20. Егоров П.В. Первый «Октябрь» на Украине //Военное знание. – 1922. - № 10. – С.46.

21. Жлоба Д.П. Заметки из боевого блокнота //На подъеме. – 1932.- № 11. – С.88-98; Он же. Бытность в походах (из послужного списка) //Исторический архив. – 1958. - № 4. – С.213-217.
22. Примаков В.М. Краткий очерк истории 1-го полка червонного казачества (1919) //Дубинский И.В. Примаков. – М.,1968. – С.132-133; Он же. Рейды червонных казаков //Сборник трудов Военно-научного общества при Военной академии. – М.,1922. – Кн.2. – С.152-200; Он же. Червонное казачество в гражданской войне //Красная конница. – 1935. - №3. – С.2-17; Он же. Борьба за Советскую власть на Украине //Этапы большого пути. – М.,1962. – С.182-202.
23. Воробьев И.П. и др. Против гайдамаков //Красная летопись. – 1934. - №3. – С.79-88.
24. Полупанов А.В. Бронепоезд «Свобода или смерть» № 4. Полупановцы. Воспоминания командира бронепоезда. – Л.,1939. – 64с.; Он же. Моряки бронепоезда «Свобода или смерть». – М.,1952. – 46с.; Он же. «Свобода или смерть». – Донецк, 1966. – 247с.
25. Моисеев С.И. Симоновцы на фронте //Октябрьские дни в Москве и районах. - М.,1922. – С.163-164; Он же. Полк рабочей Москвы. – М.,1960. – 107с.
26. Гончаренко И. Красногвардейский отряд паровозостроительного завода //ЛР. – 1928. - № 1. – С.187-197.
27. Козюра С. В Полтавській Раді //Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. – К.,1957. – С.436-448.
28. Табаков З. Октябрьская революция в Черниговщине //ЛР. – 1922. - № 1. – С.143-170; Покко С. Организация и борьба Красной гвардии в Харькове //Там же. – С.44-48; Мищенко С. Январское восстание в Киеве //ЛР. – 1924. - № 3. – С.20-43; Иванов А. Центральная Рада и Киевский Совет //Коммунистическая мысль. – 1922. - № 6(8). – С.85-88; Патлах Н. Январское восстание и железнодорожники // Там же. – С.89-90; Патлах М.С. В боротьбі за Радянську владу в Києві. Січневе повстання в Залізничному районі //ЛР. – 1928. - № 1. – С.176-186; Киевский Арсенал в пролетарской революции. – К.,1928. – 139с.; Январский район в революционном движении. – К.,1928. – 120с.; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів. – К.,1957. –354с.; 1917 год в Харькове. Сб. ст. и восп. – Х.,1927. – 383с.; Харьков в 1917 году. Воспоминания. – Х.,1957. – 181 с.; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб восп. и ст. – Днепропетровск, 1927. – 292с.; Борьба за Октябрь на Артемовщине. – Х.,1929. – 285с.; Жовтень на Сумщині. Спогади. – Суми,1958. –135с. тощо
29. Затонский В.П. Автобиография //Деятели Союза ССР и Октябрьской революции. Автобиографии и биографии. – М.,1989. – Ч.3. – Стб. 295; Скрыпник Н.А. Автобиография //Там же. - Стб.47; Примаков В.М. Автобиография //ВИЖ. – 1967. - №12. – С.119-123; Кулик Г.И. Автобиография //ВИЖ. – 1990. - № 3. - С.18-20; Рокоссовский К.К. Автобиография //ВИЖ. – 1990. - № 12. – С.86-87.
30. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.) – Київ – Відень,1920. (Репринтне відтворення 1990) – Ч.2. – 328 с.
31. Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє минуле //УІЖ. – 1992. - № 6, 7-8, 9, 12; 1993. - № 1, 2-3, 4-6; Дорошенко Д. Война и революция на Украине //Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.,1930. (Репринтное воспроизведение 1990) – С.64-98.
32. Прийдешній А. (Приходько) Арешт десяти //Зшитки боротьби. Альманах. – К.,1920. – С.34-55.
33. Одинець Г. Мої спогади про Центральну Раду. – Х.,1926. – 38с.

34. Рафес М.Г. Два года революции на Украине. (Эволюция и раскол «Бунда»). – М., 1920. – 168 с.
35. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. (Репринтное воспроизведение 1990) – С.1-63.
36. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.; Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917-1918) // Архіви України. – 1992. - № 1-3. – С.55-61; Петрів В. Неторованим шляхом // Вітчизна. – 1993. - №5-6. – С.123-135; № 7-8. – С.137-154; Гончаренко А. Бій під Крутами // Україна. – 1994. - № 4. – С.10-13; Кучабський В. Від першопочатків до прокурівського періоду // Історія січових стрільців. – К., 1992. – С.12-201; Цап С. Тернистими шляхами в ім'я держави // Самостійна Україна. - 1993. – Ч.3. – 27 січня; Ч.4. – 3 лютого; Михайлик М. Виступ першої української військової школи // Герої Крут. – Дрогобич, 1995. – С.68 – 72; Він же. Бій під Крутами // Там само. – С.78-85; Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія // Там само. – С.193-205 тощо.
37. Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С.431-475; Труд и профсоюзы на Украине. Стат. справочник за 1921 – 1928. – Х., 1928. – 390 с.; Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад. – Дніпропетровськ, 1933. – С.34; Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в місті Києві за причинами смерті, статтю, віком 1918-1927 рр. – К., 1930. – 50, 123 с.

Глава 3. Передумови Українського Жовтня.

Великий Жовтень для мешканців Радянського Союзу був відомий майже виключно як перша в світі соціалістична революція, що започаткувала в Росії епоху соціалізму. Багато хто з колишніх громадян СРСР продовжує вірити, що вони жили при соціалізмі. Чи можна вважати це істиною? Як писав К. Маркс, етикетка поглядів відрізняється від етикетки будь-якого іншого товару тим, що може обманювати не тільки покупця, а й самого продавця. Якщо під соціалізмом розуміти першу стадію безкласового суспільства, де відсутня експлуатація людини людиною, то СРСР й подібні йому держави нічого спільного із соціалізмом не мають¹.

Безкласове комуністичне суспільство не виникає внаслідок чієїсь суб'єктивної волі, не вводиться рішенням пленуму чи з'їзду, воно породжується капіталізмом у той момент, коли капіталістична формація досягає межі можливого, досягає краю свого розвитку, й породжується з тією ж необхідністю, з якою сам капіталізм народився в надрах феодалної формації в період кризи останньої.

Якими ж причинами була викликана революція 1917 р. й диктатура пролетаріату зокрема? Причини Великої російської революції були детально проаналізовані нами в роботі "Державний капіталізм і модернізація Радянського Союзу". Специфіка ж української революції заслуговує на окремий розгляд.

Перед першою світовою війною на 1913 р. в Україні мешкало 35,2 млн. осіб, з них 28,4 млн. – у селах і 6,8 млн. (або 19,4 %) у містах². Це означає, що близько $\frac{3}{4}$ населення було зайнято в сільському господарстві. Отже Україна, як і вся Російська імперія, була типово аграрною країною.

3.1. Сільське господарство і селянство України на початку XX ст.

Про рівень розвитку сільського господарства України того часу сідчить уже той факт, що при кількості зайнятих, яка в п'ять разів перевищувала промисловість, воно давало лише 51,8 % валової продукції народного господарства, тоді як промисловість – 48,2 %³. Середня врожайність зернових по дев'яти українських губерніях Російської імперії становила у 1913 р. 9,67 ц/га. Це на тих самих кращих у світі українських чорноземах! Для порівняння, в тому ж році врожайність зернових у всій Російській імперії була 8,4, у США – 12,5, Франції – 12,8, Англії – 18,4, Німеччині – 20,7, Японії – 22,7 ц/га⁴. Середнє виробництво зерна на душу населення становило в Україні у 1909-1913 рр. 628 кг (у 1913 – 658 кг), в той час як в цілому по Російській імперії – 509 кг, а в США – 1075,2 кг⁵. Причини такої низької продуктивності праці криються у виробничих відносинах, що панували в сільському господарстві України того часу. Основний засіб виробництва – земля був розподілений таким чином.

Таблиця 1.
Розподіл землеволодінь в Україні на 1915 р. ⁶

Категорія землевласників	Млн. десятин	% до загалу
Дворяни	8,9	20,2
Купці, міщани, іноземці, торгівельно-промислові товариства	3,3	7,6
Уділи, церкви, монастирі	1,6	3,6
Держава, міста, установи	2,4	5,4
Селяни (надільна земля)	19,1	43,3
в т.ч. куркулі	5,9	13,4

Селяни (покупна земля)	8,8		20,0
в т.ч. куркулі		7,1	16,1
Всього	44,1		100

За підрахунками М. Рубача, автора монографії про аграрну революцію в Україні, на 1917 р. в Україні було 4011000 селянських дворів. З них 487 тис. дворів (12,2 %) віднесені до категорії заможних, 1197 тис. (29,9 %) - середняки, а 2293 тис. дворів (57,1 %) – бідняцьких. 2293 тисячам бідняцьких господарств належало всього 5,1 млн десятин землі, а поміщикам вцілому (включаючи церкви, уділи, тобто власність царського двора, державні установи тощо) – 14 млн. десятин, куркулям – 13 млн. Якщо середній розмір земельного володіння бідняцьких господарств у 1915 р. становив 2,2 десятини, то середній розмір володінь куркулів – 25,4 десятини на двір. На одне поміщицьке господарство припадало у 1887 р. (нажаль більш пізні дані на розшукати не вдалося) пересічно 721,4 десятини землі.⁷ Як бачимо основна маса безпосередніх виробників не була відокремлена від засобів виробництва, тобто провідна галузь економіки України – сільське господарство не пройшла ще навіть першої стадії капіталістичної формації – етапу первісного капіталістичного нагромадження, бо сутністю цього етапу, за К. Марксом, є як раз відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва.

За розрахунками економістів того часу, щоб хоч якось утримувати звичайну селянську сім'ю в 6-7 осіб при тодішній середній врожайності селянинові треба дуло 8 – 10 десятин землі на двір. Отже більшість селян, щоби вижити, мусили йти на уклін до поміщика, орендуючи в нього землю на кабальних умовах: за користування клаптиком поміщицької землі селянин-бідняк найчастіше віддавав половину врожаю або мусив сам зі своєю жінкою, конем чи волами в найгарячішу пору сівби чи жнив обробляти панські поля. Навіть там, де переважала грошова форма орендної плати, вона здебільшого поєднувалася із різними формами додаткових робіт у поміщицькому господарстві. За підрахунками економіста П.П. Теличука, за 50 років після реформи 1861 р. селяни України виплатили поміщикам за оренду землі 3 млрд. царських рублів.⁸ Фактично і орендна плата, і відробіткова система залишалися трохи відозміненими формами феодалної ренти (грошової і відробіткової).

Останніми роками у вітчизняній літературі поширився образ куркуля як такого собі сільського фермера чи аграрного бізнесмена. Цьому сприяла й офіційна радянська трактовка куркульства як сільської буржуазії. Не заперечуючи наявності буржуазних відносин (найманої праці) в їх початковій стадії як у поміщицьких, так і в куркульських господарствах, слід все ж зазначити, що основний дохід переважна більшість куркулів отримувала за рахунок лихварської, або кабальної (напівфеодальної) експлуатації. Про це недвозначно свідчать сучасники: від земських статистиків та економістів до письменників-класиків української літератури (“Глитай або ж павук” Марка Кропивницького тощо).

Окрім лихварства (надання позик під процент зерном чи грошима), існувало ще декілька шляхів куркульського визиску бідняків. Кожне четверте селянське господарство України не мало коней. Аби обробити свій наділ, бідняк наймав коня в куркуля. Звичайна розцінка такої допомоги була (наводимо дані за 20-ті рр. ХХ ст., але навряд чи до 1917 р. ці відносини суттєво відрізнялися): “або пуд (зерна за день, або бабі жати п'ять днів”. Чимало випадків траплялося, коли при відробці за коня взагалі не рахували, скільки днів відпрацьовують, а робили стільки, скільки позовуть, й коли позовуть. Якщо врахувати, що пуд зерна тоді коштував від 70-80 (жито) до 1 крб 10 коп. (пшениця), то день найважчої роботи в жнива оцінювався курклем у 15-20 копійок. Справжній наймит коштував у 5-6 разів дорожче.⁹

Втративши найкращі для жнив дні на роботу на панському чи куркульському полі, бідняк на власному ясна річ збирав врожай із запізненням, тобто менше, ніж у багатих сусідів, й цього врожаю знову ж таки не вистачало до нового врожаю. Через це бідняк знову ішов на уклін до глитає позичати в нього хліб до нового врожаю, погоджуючись на найважчі кабальні умови.

В.І. Ленін в своєму фундаментальному дослідженні “Розвиток капіталізму в Росії” (1899 р., друге доопрацьоване видання 1908 р.), описавши розвиток буржуазних відносин в сільському господарстві, далі пише: “Кажучи вище, що селянська буржуазія є господарем сучасного села, ми абстрагували ці стримуючі розклад фактори: кабалу, лихварство, відробітки тощо. В дійсності ж справжніми господарями сучасного села є здебільшого не представники селянської буржуазії, а сільські лихварі та сусідні землевласники (тобто поміщики – А.З.)”.¹⁰

Канадський історик Орест Субтельний так оцінює вплив вказаних виробничих відносин на розвиток сільського господарства: “Зрозуміло, що хронічний брак грошей, характерний для 90 % населення України, мав значні наслідки для економіки. Більшість селян не могли дозволити собі купити ні додаткової землі для прирощення наділів, ні сучасного реманенту (вже не кажучи про машини) для підвищення продуктивності... Селянин-орач, упряжений в дерев'яного плуга був на Україні звичайним явищем. Відсутність достатньої кількості грошей ослаблювала внутрішній ринок України й перешкоджала розвитку торгівлі, промисловості та міст, перетворюючи країну на застїну калюжу в економіці імперії”.¹¹

Чи варто дивуватися за таких умов, що більшість селян могли бачити на своєму столі м'ясні страви лише кілька разів на рік – під час великих церковних свят? За обрахунками Ветеринарного управління МВС Росії, середнє споживання м'яса у 1912-1913 рр. становило в Європейській частині імперії 11,47 кг на душу населення на рік, в тому числі в містах із населенням більше 50 тис. мешканців – 68,63 кг на рік, в дрібних містечках та селах – 4,91 кг на рік.¹²

Погане харчування, виснаження організму важкою працею, скупченість у погано провітрюваних і ледь освітлених хатах, антисанітарні умови життя й побуту (в одній хаті з людьми особливо взимку часто перебував молодняк майже всієї домашньої худоби і птиці – ягнята, поросята, курчата тощо) – все це сприяло поширенню інфекційних, ревматичних і травматичних захворювань, що спричиняло високу й передчасну смертність населення.

Розстріляний денікінцями в 1919 р. молодий український поет Василь Чумак писав про становище українського селянства напередодні революції 1917 р., поєднуючи поетичний образ із жорстокою правдою життя:

О народе! Чи ти бачив сонце:

Хоч один тонюсінський помінчик долі?

- Де ж? Ганчіркою забите в нас віконце.

Голі й босі. Босі й голі.

Земських лікар В.М. Бурлаков у 1889 – 1891 рр. дослідив захворюваність та смертність населення Хорошківської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії (порівняно непоганої серед інших губерній України). На основі амбулаторних книг лікарень, метричних книг церков, посімейних списків волості та інших джерел В.М. Бурлаков підрахував, що на 19392 особи, які мешкали у волості за цей період (5 місяців 1889 р., всі 12 місяців 1890 р., 5 місяців 1891 р.) було зареєстровано 8426 випадків захворювань та 732 випадки смертей. За рівнем забезпеченості землею (а це для селян тоді була головна ознака їх матеріального становища) ці випадки розподілялися таким чином (див. Табл.2). Таким чином, захворюваність у безземельних була в три рази вище, а смертність – в п'ять разів вище, ніж у селян,

що мали понад 15 десятин землі. Середній вік померлих становив для 1-ї групи – 14 років, для 2-ї – 15 років, для 3-ї – 17 років, для 4-ї – 27 років, для 5-ї – 36 років, для 6-ї – 41 рік.¹³

Такий середній вік померлих був обумовлений в першу чергу високою дитячою смертністю. Наприкінці XIX – початку XX ст. кожен п'ятий з числа народжених в Україні вмирав у віці до одного року. При чому майже всі дослідники того часу відзначають чітку зворотню залежність високої смертності від ступеню матеріального добробуту населення.¹⁴ Наприклад, у Одеському повіті у 1909 р. загальний рівень смертності становив 38,6 на 1000 осіб населення, в тому числі серед “русько-малоруського населення” (росіян та

Таблиця 2.
Захворюваність та смертність селян в залежності від їх матеріального становища (за даними Хорошківської волості Кобеляцького повіту Полтавської губернії 1889-1891 рр.)

№ групи	Кількість землі на двір (десятин)	Населення	Захворювань		Смертей	
			Всього	у % до групи	Всього	У % до групи
1	Безземельні	2834	2376	83,8	169	5,96
2	0 – 0,75	4547	2066	45,4	191	4,2
3	0,75 – 5	6855	2365	34,5	253	3,7
4	5 - 10	2642	877	33,2	79	3,0
5	10 - 15	1228	398	32,4	25	2,1
6	Більше 15	1286	344	26,6	15	1,2
-	Вцілому	19392	8426	-	732	-

українців) – 45 на 1000, а серед німецького населення – 19,2 на 1000 (німецькі колоністи як правило були у значно кращому економічному і правовому становищі, ніж селяни).¹⁵ За існуючою структурою смертності в Європейській частині Російської імперії того часу половина мешканців не доживала до 25 років, а середня очікувана тривалість життя новонароджених становила 34 роки.¹⁶

3.2. Промисловість і робітничий клас України на початку XX ст.

Розвиток капіталістичних відносин в Україні на початку XX ст. був дещо вищим, ніж вцілому по Російській імперії: у валовому обсягу продукції народного господарства частка промисловості складала, як уже було зазначено, 48,2 %, тоді як вцілому в імперії – 40 %. Україна в 1913 р. давала 78 % видобутку кам'яного вугілля (Донбас), 72 % залізної руди (Криворіжжя), 57 % заліза й сталі Російської імперії.¹⁷

В той же час частка населення України, зайнятого в сучасних індустріальних (модернізованих) галузях економіки була вкрай низькою. На 1913 р. в містах жило лише 19,4 % населення України. За переписом 1897 р. в Україні було 1478109 осіб, віднесених до категорії робітники, в тому числі:

Поденники і чорнороби	199491
Слуги	430693
Сільськогосподарські робітники	424569
Промислові робітники	425419. ¹⁸

При чому в цифру 425,4 тис. промислових робітників включені й ремісники і робітники дрібних ремісничих майстерень. Відомий український радянський історик Михайло Рубач за матеріалами того ж перепису нарахував по дев'яти українським губерніям лише 316,2 тис. облікованих робітників промисловості і залізничного транспорту.¹⁹

На 1917 р. чисельність всього пролетаріату України за підрахунками того ж М. Рубача, зросла до 3612 тис. осіб, у тому числі промислових робітників 893 тис., залізничників – 121 тис., будівельників – 300 тис., міської ремісничої промисловості – 230 тис., сільської ремісничої промисловості – 444 тис., сільгоспробітники – 1200 тис., домашні слуги – 365 тис., міського транспорту – 59 тис. осіб. Враховуючи родини, пролетаріат України становив у 1917 р. 13,1 % населення, в тому числі промисловий – 3,2%. Однак навіть у вугільній та металургійній галузях значна частина робітників зберігали свої клаптики землі в селах й на літо поверталися у село для зайнятті сільським господарством.²⁰

Структура робітничого класу України на початку ХХ ст. суттєво змінюється. Якщо у 1895 р. 64 % усіх фабрично-заводських робітників України працювали у легкій та харчовій промисловості і лише 36 % - у важкій, то на 1912 рік ці відсотки становили відповідно 39 % і 61 %. В умовах зубожіння населення і відповідно вкрай вузького внутришнього ринку важка промисловість, що постачала вугілля, сталь, машини для всієї імперії, а особливо казенних замовлень (військова промисловість, бідівництво залізниць), розвивалася більш швидкими темпами, ніж легка і харчова.

Більшість робітників України працювало по 10 і більше годин на добу. Середня заробітня плата робітника промисловості в Україні становила у 1913 р. 216 руб. на рік (у 1910 р. вона сягала 22 % середньої платні робітника в Європі). Найбільшою вона була в металообробній промисловості – 347 руб., найменшою у харчовій – 139 руб. Частими була випадки видачі зарплати талонами на продукти в заводській лавці. В Донбасі переважна більшість робітників жили в землянках або казармах, в інших містах – на окраїнах у найгірших і найдешевших помешканнях.²¹ Серед 118 міст України на 1917 рік лише 55 мали водогін, 15 – каналізацію, 14 – трамвай. За даними на 1904 рік лише 14 міст підросійської країни мали електрику, до 1917 року їх число зросло в кілька разів²², але для основної маси робітників більшість вищевказаних ознак цивілізації були недоступні.

Письменність у віці 9 років і більше за переписом 1897 р. серед усього населення українських губерній становила 26,5, в тому числі серед українців 23,6 % (38,5 % серед чоловіків, 12,4 % серед жінок). На 1914 рік відсоток письменних у тому ж віці В. Кубійович подає 42 %, хоча джерел цієї цифри не вказує.²³ Серед “промислового населення” на 1897 р. письменних було 50,8 %, на 1914 р. за даними В. Голубничого, - близько 70 %.²⁴

Щодо національного складу пролетаріату України на 1917 р. нажалі точні дані відсутні. Повні дані є лише за переписами 1897 р. (за 20 років до революції) і 1926 р. (через 9 років після революції). М.А. Рубач за даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р. по дев'яти українським губерніям підрахував, що серед 316,2 тис. облікованих робітників промисловості і залізничного транспорту України малоросійську (українську мову) визнали рідною 52,2 %, в тому числі серед шахтарів 30 %, металістів – 31 %, залізничників – 41 %.²⁵

За 20 років, що пройшли між 1897 і 1917 р., чисельність промислового робітничого класу України зросла майже втричі. Значно зріс вплив робочої сили з українського села й дещо зменшилася частка вихідців з Росії. Цю тенденцію було помітно вже наприкінці ХІХ ст.: серед шахтарів Донбасу вихідці з центральної Росії становили у 1871 р. – 82,5 %, у 1884 р. – 59,9 %, у 1900 р. – 55,7 %. Зменшенню

міграцій російських селян в Україну сприяв розвиток промисловості у самій центральній Росії на початку ХХ ст. Середня платня там була на 12 % вища, ніж в Україні. Тому більшість нових робітників промисловості України вже походили з українського села.²⁶

За роки першої світової війни промисловий пролетаріат України зріс з 631,4 тис. осіб у 1914 р. до 893 тис. у 1917 р., тобто майже на 1/3. Однак це поповнення було далеко не однорідним. Як згадував більшовик А. Іванов, наприклад, на київський “Арсенал” в ті роки прийшло чимало бажаючих, “працюючи на оборону (“Арсенал” випускав гармати для російської армії. – А.З.), звільнитися від фронту: різноманітні хазяйчики, дрібні спекулянти, лавочники тощо”.²⁷ Саме такі дрібнобуржуазні елементи й могли становити основну масу “робітничих” куреней вільного козацтва у 1917 р.

В той же час група мобілізованих в армію кваліфікованих робітників з центральної Росії була в 1916 р. направлена на важливі для армії підприємства, зокрема той же київський “Арсенал” (серед них і були більшовики А. Іванов, В. Стригін тощо). В зв'язку із просуванням фронту в Україну було евакуйовано декілька підприємств з Прибалтики (ризькі заводи ВЕК, Лейтнера, Шпілберга, “Герлях і Пульст”, Мелгозе – в Харків, “Уніон” і “Старс” – в Катеринослав, обувна фабрика Метесона – в Київ тощо) і Польщі (частина Варшавського арсеналу, серед робітників якого була група польських соціал-демократів на чолі з І. Фіалекон, переведена на Київський).²⁸

Крім кваліфікованих робітників у важку промисловість України було направлено чимало чорноробів з Середньої Азії, Китаю, Персії та полонених. На 1916 р. на шахтах Донбасу працювало 48 тис. військовополонених.²⁹

Перший після революції 1917 р. повний перепис населення в Радянській Україні, як і всьому СРСР, було проведено 18 грудня 1926 року. Переписи населення 1917 і 1920 років через обставини воєнного часу значну частину населення просто не могли охопити. За даними перепису 1926 р. серед робітників промисловості України українці становили 41,6 %.³⁰ Такі ж дані подає і довідник, виданий Всеукрпрофрадою і Наркоматом праці УСРР в 1928 р., На 1 квітня 1926 р. серед індустріальних робітників республіки, обчислених у 716200 осіб, українці складали 41,6 %, росіяни 40,6 %, євреї – 12,0 %, інші – 5,8 %. Серед робітників залізничного транспорту (175883 особи) українців було 69,1 %, росіян 24,7 %, євреїв – 0,7 %, інших – 5,5 %. В той же час українською мовою як розмовною в побуті користувалися лише 22,2 % робітників промисловості і 41,7 % залізничників. На загальних зборах профспілок українську вживали лише 2,7 % залізничників і ще менше промислових робітників.³¹

Значна частина росіян (для порівняння, вцілому серед населення України у 1926 р. вони становили лише 9,2 %) і панування російської мови та культури серед робітників України були наслідком її колоніального становища в складі Російської імперії. Близька ситуація була приміром на Західній Україні під владою Польщі: за польським переписом 1931 р. серед робітників Західної України українців було 34 %, поляків - 48,8 %, євреїв – 15,2 %, інших – 1,9 %.³² В підросійській Україні робітничий клас був переважно русифікований, під владою Польщі – полонізований. Це характерно для багатьох колоній, коли у передових галузях економіки, зокрема промисловості, були зайняті переважно представники панівної нації. Наприклад у французькій колонії Алжирі до 1962 р. (до здобуття незалежності) серед чисельно невеликого робітничого класу переважали французи.

Характеризуючи національну відмінність міста і села у Російській імперії на 1917 р., Лев Троцький писав: “Населення міст на окраїнах цілком відрізняється за

національним складом від населення сіл. На Україні та в Білорусії поміщик, капіталіст, адвокат, журналіст – великорос, поляк, єврей, іноземець; сільське ж населення – геть усе українці й білоруси. В Прибалтиці міста були осередками німецької, російської та єврейської буржуазії; село – геть усе латиське й естонське. В містах Грузії переважало російське і вірменське населення, як і в тюркському Азербайджані. Відокремлені від основної народної маси не тільки рівнем життя й нарвами, але й мовою, наче англійці в Індії; зобов'язані захистом своїх володінь і доходів бюрократичному апарату; нерозривно пов'язані із пануючими класами всієї країни, поміщики, промисловці й торговці на окраїнах групували навкруг себе вузьке коло російських чиновників, службовців, вчителів, адвокатів, журналістів, почасти й робітників, перетворюючи міста в осередки русифікаторства й колонізаторства”.³³

В повній мірі це стосується й України. За даними перепису 1897 р. серед великих міст України українці переважали лише у Полтаві – 55,8 %, тоді як у решті міст становили меншість: у Києві – 22,1 %, в Харкові – 25,9 %, в Катеринославі – 15,9 %, в Ченігові – 36,5 %, в Одесі – 9,4 %.³⁴

В той же час дані перепису 1926 р. (так само як і 1897 р.) не можна механічно переносити на 1917 р.: склад пролетаріату за 1917 – 1926 рр. сильно змінився. Досить сказати, що чисельність промислових робітників України скоротилася з 893 тис осіб у 1917 р. до 277 тис. у 1923 р.³⁵ – більш як втричі. Частина робітників загинула в громадянській війні, частина пішла в партійний і державний апарат, частина повернулася у село (яскравим прикладом останнього в літературі є образ старшого брата Павла Корчагіна Артема – українського залізничника, що на початку 20-х рр. через голод і розруху переїхав до села – в романі Миколи Островського “Як гартувалася сталь”).

Про національний склад робітників України у 1917 р. дозволяють судити нажалі дуже фрагментарно збережені й опубліковані дані перепису чи переписів 1917 р. Зокрема в Києві міське статистичне бюро провело перепис населення 16 вересня 1917 р. Він виявив, що в місті перебуває 467591 особа, в тому числі самодіяльного населення 240092, серед них робітників – 83312 або 34,7%. При чому в національному складі робітників Києва відсоток українців був більшим ніж в усьому населенні міста вцілому (табл.3).

Таблиця 3.
Національний склад населення міста Києва
за переписом 16.09.1917 р. (%)³⁶

Національність	Все населення	Робітники
Росіяни	49,5	48,2
Українці	16,4	21,0
Поляки	9,2	8,9
Євреї	18,7	8,8
Інші	6,2	13,1

Близьким був і національний склад населення Катеринослава. Даних щодо розподілу по національностям робітників Катеринослава на 1917 р. в нас немає, але їх деякою мірою можуть замінити дані про національний склад червоногвардійців Катеринослава за анкетами 1928 р. (табл.4.)

Таблиця 4.
Національний склад населення міста Катеринослава
й Червоної гвардії міста на 1917 р. (%)³⁷

Національність	Все населення	Червона гвардія
----------------	---------------	-----------------

Росіяни	17,28	40,9
Українці	30,07	37,7
Євреї	35,25	9,6
Білоруси	4,48	7,1
Інші	12,92	4,4

По інших містах України навіть таких даних нажалі розшукати не вдалося. Проте слід зауважати, що Київ та Катеринослав входили до п'ятірки найбільших міст України, в яких число мешканців було більше 100 тис., а відсоток українців в таких містах був меншим, ніж у малих містах і в цілому серед міського населення. Це засвідчують, наприклад дані міського перепису 1923 р. (табл.5).

Таблиця 5.
Національний склад населення міст Української СРР
за переписом 1923 р. (%).³⁸

Населення міст	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Понад 100 тис.	22,71	39,01	31,99	6,29
50-100 тис.	24,69	25,15	35,20	4,96
20-50 тис.	39,29	26,77	28,91	5,03
10-20 тис.	54,54	17,60	24,18	3,48
Менше 10 тис.	51,18	17,40	27,77	3,65
В цілому по УСРР	38,49	27,22	29,40	4,89

Ще один спосіб визначити національний склад робітників України на 1917 р. – аналізувати списки прізвищ, зафіксованих в документах того часу, - так звані випадкові вибірки. Наприклад список робітників Київського “Арсеналу”, загиблих під час жовтневого 1917 р. і січневого 1918 р. повстань, налічує 24 прізвища (тих чий прізвища збереглися й були встановлені). З них треба виключити Олександра Горвіца - голову ревкому “Арсеналу” в січні 1918 р., який був студентом. З решти 23 прізвищ близько 11 можна віднести до українських за походженням: Колюшниченко, Титаренко, Аніщенко, Благой, Бондаренко, Іваненко, Кириленко, Крушельницький, Сагайдачний, Федоренко, Забавський.³⁹

Іншу вибірку подає список депутатів, обраних до Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів від найбільшого в місті Харківського парвозобудівного заводу 8 листопада 1917 р., опублікований у газеті “Известия Юга” 10 листопада того ж року. В списку 28 прізвищ, з них 14 - українських: Щербина, Заривайко, Романович, Нехаєнко, Дзюба, Демчук, Радченко, Литвиненко, Бондаренко (від більшовиків), Мельниченко, Бондаренко (від меншовиків), Гринько Ф., Гринько Н., Беличенко.⁴⁰

Однак цей метод визначення національного складу не може гарантувати надійні дані. Наприклад, відомі діячі російського революційного руху Петро Мойсеєнко й Микола Криленко попри свої яскраво українські прізвища не мають жодного відношення до українців.⁴¹ Натомість, Михайло Драгоманов і Микола Фітільов (Хвильовий), яких за формою прізвища слід було б віднести до росіян, були представниками саме українського народу, діячами українського соціалізму й комунізму.

Згідно даних по Києву й Катеринославу частка українців серед робітників була вищою, ніж серед усього населення міста (табл. 3 і 4), що й природньо: серед робітників українцеві було влаштуватися легше, ніж серед службовців і чиновників. Крім того слід пам'ятати, що восени 1917 р. особливо після проголошення Української народної республіки частина росіян – робітників, солдат, більшовиків – виїхали у Радянську Росію.

Отже дані перепису 1897 р., за яким 52 % робітників промисловості й залізничного транспорту України були українцями, слід визнати найбільш близькими до ситуації 1917 р. Це підтверджують і дані профспілкового обліку Київської губпрофради на 1 жовтня 1923 р.: на 19 найважливіших підприємствах Києва серед робітників українці становили 51,1 %, росіяни 32,6 %, євреї 8,7 %, інші 7,6 %. В місцевих фабрично-заводських округах Київщини українці становили 55%, росіяни – 11%, євреї – 25%. В той же час розмовною мовою українську назвали лише 15,8 % робітників Києва.⁴²

Таким чином промисловий пролетаріат України напередодні революції 1917 р. був багатонаціональним за своїм складом. Хоч колоніальний статус України й обумовив значну русифікацію робітничого класу, не менше половини його складали українці, решту – росіяни, євреї, поляки, латиші, німці, представники інших народів.

Протягом кінця XIX – початку XX ст. в численних виступах (страйках, мітингах, демонстраціях, повстаннях) та організаціях (професійні спілки, робітничі партії, насамперед РСДРП) сформувалися міцні революційні традиції українського пролетарату, навички боротьби проти самодержавства й капіталістичного гноблення. Ці традиції дозволили саме робітничому класові зіграти провідну роль в буржуазно-демократичних революціях 1905-1907 та 1917-1921 рр., революціях, які остаточно змели феодальну систему і характерний для неї політичний режим, усунувши перешкоди для буржуазного розвитку (у формі державного капіталізму) країни, або її модернізації, як прийнято зараз говорити.

3.3. Національне питання в Україні на початку XX ст.

Характеризуючи умови пролетарської (як вважали більшовики) революції 1917 р. в Україні, Микола Скрипник писав: “У країні, де преважає селянське населення, де пролетаріат фабрично-заводський кількісно дуже невеликий, а організаційно надзвичайно ослаблений безперервими кровопусканнями; у країні, де величезна правобережна частина живе багато в чому ще в умовах кріпосницьких латифундій і первісного капіталістичного нагромадження, у такій країні пролетаріат лише в тому випадку зможе твердо завоювати владу і будувати комуністичне життя, коли він зможе здобути широкий вплив на пролетарські й напівпролетарські верстви селянства.” Саме тому, на його думку, в перемозі пролетаріату важливу роль відіграло правильне розуміння ним національного питання й національно-визвольних завдань української революції зокрема.⁴³

Із розвитком в Україні буржуазних відносин та появою капіталістичного укладу в другій половині XIX ст. починається процес формування української нації. Це в свою чергу викликає посилення національного гноблення з боку російського царизму, що прагнув задушити ті визвольні рухи, які підточували трухляву будівлю імперії Романових. Українська мова стає не тільки говіркою забитих селян, а й засобом вираження народних прагнень докорінної зміни існуючого ладу, прагнень до соціального і національного визволення.

Ще з кінця XVIII ст., коли були ліквідовані останні залишки української автономії в складі Російської імперії, кожен українець знав, що звертаючись до будь-якої державної установи (починаючи від волосного правління, суду, школи тощо), він повинен перейти на російську мову. Та й подальший його успіх на службі чи в

суспільстві залежав від того, наскільки добре він не тільки буде говорити російською, а й думати й відчувати себе росіянином, наскільки добре він забуде все українське.

В 60-х рр. XIX ст. українська інтелігенція впеше намагається перетворити українську мову на літературну, на засіб впливу на суспільство, увести її в культурну й освічену сферу міського життя. Це викликає гостру й недвозначну реакцію самодержавства.

18 липня 1867 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєв видав циркуляр, схвалений сами царем: оскільки “ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що нарічча їхнє, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі..., міністр внутрішніх справ визнав за необхідне надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором святішого синоду і шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб... видання книг малоруською мовою як духовного змісту, так і навчальних і взагалі призначених до початкового читання народу припинити...” Дозволялося тільки друкування творів художньої літератури.⁴⁴

18 травня 1876 р. російський цар Олександр II, перебуваючи у м. Емс в Німеччині (біля Вісбадену), підписує новий указ (Емський) щодо заборони друку і поширення книжок українською мовою. Цей указ забороняв: 1) ввезення в межі імперії будь-яких книжок і брошур українською мовою, виданих за кордоном; 2) друкування й видання в імперії оригінальних творів і переладів цією говіркою за винятком історичних документів і белетристики (останні мали друкуватися виключно російським правописом і за дозволом Головного управління друку); 3) сценічні вистави і читання малоруською говіркою і друкування нею текстів до музикальних нот.⁴⁵

Ці заборони було скасовано лише революцією 1905-1907 рр., але після її поразки царизм знову починає наступ на права пригноблених народів, в тому числі українського. Депутат Державної Думи Росії від робітників Катеринославської губернії більшовик Григорій Петровський 20 травня 1913 р. говорив з думської трибуни: “Я – представник пролетаріату однієї з народностей, яких цькує і пригноблює уряд. В Катеринославській губернії проживає 7/10 якщо не більше українців, яких офіційно називають малоросами...”

Українцеві досить оголосити читання лекції українською мовою, й хоч ця лекція не матиме за своїм змістом нічого політичного й злочинного, нічого незаконного її буде заборонено, її буде заборонено. Чому? Тому що вона читатиметься українською мовою...

Українці, зволите бачити, не мають права на рідну мову ні в середній, ні в нижчій школі, ні в земствах, ні у сеймах.

Справжнє розв'язання національного питання у Росії, як і в інших країнах, можливе лише за цілковитого демократизму, що забезпечує послідовний і вільний розвиток національностей на основі цілковитого самовизначення. Прискорити прихід такого ладу може тільки цілковите злиття пролетарів усіх національностей у боротьбі за соціалізм проти всякої буржуазії і проти наших поміщиків, які розпалюють національну ворожнечу.

Коли Європа скидала з себе кайдани кріпосництва і абсолютизму для того, щоб закласти міцні підвалини політичної свободи, прогресу, цивілізації та культури, вся буржуазія визнала саме гасло права кожної нації на самовизначення. Це стало тепер вимогою всієї міжнародної соціал-демократії. Буржуазія в Європі майже скрізь повернулася спиною до цього і тільки через страх перед визвольним рухом пролетаріату”.⁴⁶

Із початком першої світової війни видання практично всіх українських книжок, газет і журналів у Російській імперії й на окупованих царськими військами землях Галичини й Буковини біло заборонене. Великий російський письменник Максим Горький у 1916, виступаючи на зборах прогресивної громадськості Москви, казав: "Український народ проніс через століття рабства і неволі дорогецінне багатство свого генія. Гляньте, який ласкавий і співучий світ розкривається в його безсмертних піснях.

Український трудовий народ переживає тепер велику драму. Царські кати не дають розвиватися його мові, літературі, творчості. Те, що робить царський уряд з українцями, як і з іншими пригнобленими народами – це злодіяння, якому немає назви".⁴⁷

Перша світова війна для українського народу була подвійною трагедією ще й тому, що його землі були поділені між двома воюючими сторонами, зокрема Російською (більша частина України – Наддніпрянщина), та Австро-Угорською (Галичина, Буковина і Закарпаття) імперіями. Заради прибутків капіталістів Європи і США, в ім'я порятунку прогнилих і запліснявілих монархій Романових і Габсбургів українські селяни й робітники змушені біли не тільки гнити в окопах і вбивати таких саме селян і робітників, але зодягнутих в інші шинелі, але й убивати таких саме українців. Українці Буковини і Галичини, мобілізовані в Армію Австро-Угорщини, воювали з українцями Наддніпрянщини, мобілізованими в армію Росії.

З сільської місцевості України було мобілізовано в російську армію до 1 вересня 1917 р. 2885 тис. чоловіків, а вцілому з України - близько 3,5 млн.⁴⁸ Поряд із мобілізацією для потреб армії майже третини коней це призвело до скорочення посівних площ в Україні на 1916 р. на 1,8 млн. десятин, а валового збору зерна - на 27%. Хоча завдяки припиненню експорту хліба в Росії залишилися значні запаси зерна, хліботорговці свідомо підвищували ціни. "Загальне незадоволення населення дорожнечою життя на ґрунті спекуляції торговців починає набирати характеру, що загрожує спокою і виливається в форму дуже небезпечну: погромів магазинів і відкритого опору чинам поліції при придушенні заворушень. Так, натовпами в тисячу й більше осіб, що склалися головним чином з жінок і підлітків, розгромлені магазини: 16 травня в Сумах, 19 травня в с. Юнаківці Ахтирського повіту... При чому в обох випадках натовпи чинили опір поліції й кидали в неї каміння," - зазначено в звіті Харківського губернського жандармського управління за липень 1916 р.⁴⁹

В таких умовах чітко виявилася угодовсько-зрадницька позиція українських дрібнобуржуазних партій, що звикли плазувати перед пануючими класами великих держав. Майже всі українські партії виступили на підтримку того чи іншого імперіалістичного блоку, як вірнопіддані лакеї російської чи австро-угорської монархій. До перших належала газета "Украинская жизнь", яку видавала у Москві Українська соціал-демократична робітничка партія, за редакцією Симона Петлюри. Газета заявила: "Українці не піддадуться на провокаційні впливи й виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця, й не тільки на полі битви, але й як громадяни-обивателі, зобов'язані в міру своїх сил і можливостей сприяти успішному виконанню російською армією виключно відповідального завдання (загарбання Галичини й Буковини?! – А.Г.), що випало на її долю".⁵⁰

Інша частина УСДРП утворила Союз визволення України (д. Донцов, В. Дорошенко, М.Меленевський тощо), який разом із галицькими соціал-демократами, радикалами й націонал-демократами заявив про свою вірність центральним державам (Австро-Угорщині і Німеччині), бо вони нібито допомагають Україні визволитися від російського ярма.⁵¹

Серед російських партій лише більшовицька фракція РСДРП на чолі з Володимиром Леніним з перших днів війни сформулювала інтернаціоналістську антивоєнну позицію: війна несправедлива і загарбницька з обох боків і єдино можливий вихід з цієї кривавої бійні – повернути штики проти своїх власних правителів і панів, скинути з власної шиї тих, хто розв'язав світову війну. В Україні більшовики нажалі працювали тоді лише серед російськомовного пролетаріату (він становив більшість).

З числа українських марксистів інтернаціоналістські позиції зайняла газета “Боротьба”, орган закордонної організації УСДРП в Женеві, (редактор – Лев Юркевич-Рибалка) і група “Інтернаціональна революційна соціал-демократія” в Галичині (Роман Роздольський, Йосип Крілик, Роман Турянський тощо). Вони активно підтримали рішення Ціммервальдської та Кінтальської міжнародних конференцій соціалістів: “Ми не стоїмо на ґрунті національної солідарності з класою визискувачів, а на ґрунті міжнародної солідарності пролетаріату і класової боротьби”.⁵²

В міру наближення краху Російської імперії частішають антивоєнні виступи навіть у царській армії. В січні 1917 р. відмовилися виступити на позиції солдати 223 Одоєвського полку Південно-західного фронту. Придушенням цього виступу керував майбутній отаман вільного козацтва і гетьман України, а тоді генерал-лейтенант царської армії Павло Скоропадський. Нашвидкоруч проведений воєнно-польовий суд постановив 5 солдат розстріляти, 14 відправити на каторгу.⁵³

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що Україна була переважно аграрною країною, в економіці якої був розвинутий капіталістичний уклад. Але, оскільки безпосередні виробники в основній своїй масі (селяни, ремісники) не були відокремлені від засобів виробництва, в країні панувала ручна праця й натуральне господарство, феодальні латифундії та відповідна політико-правова система (абсолютна монархія, становий поділ населення), говорити про перемогу капіталізму, чи навіть завершення етапу первісного нагромадження (тобто відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва) і етапу промислового перевороту (переходу в основному від ручної праці до машинної) не доводиться.

В Україні на 1917 р. визріли всі умови для буржуазно-демократичної національно-визвольної революції, основними завданнями якої були: ліквідація феодальних перешкод для модернізації країни, в першу чергу самодержавства і поміщицьких латифундій, вихід з імперіалістичної війни, знищення національного гноблення і безправ'я, створення національної республіки для вільного розвитку українського народу. З огляду на недорозвиненість української буржуазії та її вірогідний дух щодо самодержавства і великоруського панства, найбільш революційними класами, здатними бути рушійними силами цієї революції, були пролетаріат і селянство. Однак через колоніальне становище України між міським робітництвом та сільською біднотою існували певні національні та мовно-культурні відмінності, які ускладнювали революційний союз між ними.

Примітки:

1. Здоров А.А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза: марксистский анализ советского общества. - Одесса, 2003.
2. Кубійович В. Людність українських земель //ЕУ. – Т.4. - С.1395.
3. Гловінський Є. Капіталізм на Україні //ЕУ. – Т.3. – С.954
4. Розраховано за: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год 10-й. – П.,1917. – С.61, 16-21,95,105,111; Миронов Б.Н. История в цифрах. – Л.,1991. – С.149.Табл.32.

5. Сборник... - С.2-3,111; Кубійович В. Зернове господарство //ЕУ. – Т.3. – С.806; Народне господарство Української РСР в 1967 р. Стат. щорічник. – К.,1968. – С.35.
6. ПВЖСР.– Т.1. – С.36.
7. Там само. – С.35-37; Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму //УІЖ. – 1991. - № 2. – С.55.
8. Якименко М.А. Вказ. праця. – С.60-62.
9. Данилов В.П. Выступление на “круглом столе” “Коллективизация: истоки, сущность, последствия” //История СССР. – 1989. – № 2. -С.34.
10. Ленин В.И. Развитие капитализма в России //ПСС. – Т.3. – М.,1979. – С.179.
11. Субтельний О. Україна: історія. – К.,1993. – С.325-326.
12. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – М.,1995. – С.305.
13. Бурлаков В.М. К вопросу о зависимости заболеваемости и смертности от экономического благосостояния крестьянского населения //Врач. – 1892. - № 33. – С.826-827.
14. Корчак-Чепурківський Ю.О. Рух населення УСРР перед світовою війною //Природний рух населення України в 1924 р. з оглядом проіродного руху населення перед світовою війною. – Х.,1927. – С.ХХІІ; Васильевский Н.П. К вопросу о детской смертности в России //Русский врач. – 1903. - № 22. – С.844-846.
15. Медико-санитарный отчет по Одесскому уезду за 1909 год. – Одесса, 1910. – С.83.
16. Смертность и продолжительность жизни населения СССР. Таблицы смертности. – М.,1930. – С.108. Табл.55.
17. Гловінський Є. Капіталізм на Україні. – С.953.
18. Голубничий В. Робітництво //ЕУ. – Т.7. – С.2534.
19. Рубач М.А. Пролетаріат України напередодні пролетарської революції //УІЖ. – 1963. - № 5. – С.38.
20. Голубничий В. Робітництво. – С.2534.
21. Там само. – С.2535.
22. Голубничий В. Міське господарство //ЕУ. – Т.5. – С.1611.
23. Кубійович В. Письменність //ЕУ. – Т.6. – С.2050.
24. Голубничий В. Робітництво. – С.2535.
25. Рубач М.А. Пролетаріат України. – С.38.
26. Голубничий В. Робітництво. – С.2534.
27. ЛР. – 1929. - № 4. – С.75 -76. Цит. за: История Киева в 3-х т. – К.,1983. – Т.2. – С.379.
28. Томан Б.А. За свободную Россию, за свободную Латвию. – М.,1975. – С.65-68; История завода “Арсенал” имени В.И. Ленина. – К.,1986. – С.106.
29. ПВЖСР. – Т.1. – С.25.
30. Там само. – С.28.
31. Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921 – 1928 гг. – Х.,1928. – С.110,111,130,132.
32. Голубничий В. Робітництво. – С.2541.
33. Троцкий Л. История русской революции. - Т.2. - Ч.2. - М.,1997. - С.42.
34. Клишко А.А.,Шевченко А.А. Динамика этнического состава населения Киева //Этнические группы в городах Европейской части СССР. – М.,1987. – С.75.
35. Голубничий В. Вказ. праця. – С.2536.

36. Боровський М. Національно-соціалні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах //Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К.,1926. – С.434,443,448.
37. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад. – Дніпропетровськ, 1933. – С.34.
38. До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки). Документи і матеріали// УІЖ. – 1992. - №12. – С.96.
39. Киевский Арсенал в пролетарской революции. – К.,1928. – С.126-127.
40. ХХГ. – С.265.
41. Крыленко Н. Автобиография //Деятели Союза ССР и Октябрьской революции. Автобиографии и биографии. – М.,1989. – Ч.1. – Стб. 237; Моисеенко П.А. Автобиография //Там же. – Ч.2. – Стб.54.
42. Профессиональное движение Киевщины на 1 октября 1923 г. //Профессиональная жизнь. – 1923. - № 27-28. – С.7.
43. Скрипник М.О. Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917-1918 рр.) //Скрипник М.О. Вибрані твори. – К.,1991. – С.157.
44. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т.2. 1861-1917. – К.,1961. – С.275.
45. Там само. – С.276.
46. Петровський Г.І. Вибрані статті і промови. – К.,1974. – С.8-16.
47. Кримський А. Незабутній вечір //Слово про Буревісника. Максим Горький і українська культура. – К.,1968. – С.241.
48. Гамрецький Ю.М. Большевизация солдатских масс тыловых гарнизонов Украины в 1917 г. //Революционное движение в русской армии в 1917 г. - М.,1981. - С.223.
49. ПВЖСР. - Т.1. - С.20-22.
50. Гошовський А. У боротьбі з СВУ і соціал-патріотами //Український календар на 1966 рік. – Варшава, 1965. – С.216.
51. Там само. – С.215.
52. Гошовський А. У боротьбі з СВУ і соціал-патріотами. – С.220; Карпенко О.Ю. Виникнення Комуністичної партії Східної Галичини //Заграва волі (з історії КПЗУ). – Львів, 1970. – С.10-12.
53. ПВЖСР. - Т.1. - С.25.

Глава 4. Початковий (автономістський) етап української революції.

4.1. Велика російська революція та пробудження українського національно-визвольного руху.

27 лютого 1917 р. впала монархія Романових. В столиці імперії Петрограді повстали робітники, доведені до краю нестачею хліба й тривалою війною. Більшість солдатів петроградського гарнізону, незважаючи на накази стріляти в повстанців, приєдналися до робітників. Царський уряд втратив владу. Російський імператор Микола II змушений був зректися престолу. Влада в країні перейшла до Тимчасового уряду, сформованого представниками буржуазних і частково соціал-реформістських (угодовських) партій. Поряд із Тимчасовим урядом та його комісарами на місцях по всій країні виникають Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, але і в них до осені 1917 р. здебільшого панували угодовські партії меншовиків та есерів.

Вісім місяців, що Тимчасовий уряд перебував при владі, він докладав усіх зусиль для того, щоб згасити вогонь революції та увести її в "цивілізовані рамки", зробити так, аби й вовки були ситі, й вівці цілі. Проте перша частина цього завдання, вдавалася уряду краще, ніж друга. Землі залишалися в руках поміщиків, заводи й фабрики, банки й копальні - в руках капіталістів. Вирішення всіх важливих питань відкладалося до Всеросійських Установчих зборів, скликання яких уряд також затягував.

Тимчасовий уряд заявив про свою вірність союзницьким зобов'язанням щодо Антанти, готовність справно постачати "гарматне м'ясо" на фронті першої світової. Однак самі російські солдати виявляли все менше бажання бути цим "гарматним м'ясом" та йти на забій. За роки імперіалістичної війни російська армія втратила 1947,7 тис. убитими та померлими від ран і хвороб та понад 4 млн. полоненими¹. Мільйони людей стали інвалідами й біженцями.

Поряд із наростаючими селянськими виступами проти поміщиків, створенням робітничих Рад та солдатських комітетів, що проводили братання на фронтах, в Росії пробудився й ширився національно-визвольний рух пригноблених народів. Колишні "іногородці" скликають власні з'їзди і створюють власні організації для боротьби за своє національне визволення, ліквідацію національного гноблення.

3 березня 1917 р. в Києві виникла Українська Центральна рада. Сформована українськими буржуазними та угодовськими партіями (Товариство українських посуповців, незабаром перетворене на Українську партію соціалістів-федералістів, Українська соціал-демократична робітничая партія та Українська партія соціалістів-революціонерів - УПСФ, УСДРП та УПСР) вона оголосила себе представником українського народу. Згодом до складу УЦР були включені делегати від подібних же неукраїнських партій (російських, польських, єврейських), що діяли в Україні, - це дало підстави УЦР твердити, що вона представляє все населення України².

Проте навіть обережні прохання і звернення УЦР щодо автономії України в складі Російської імперії Тимчасовий уряд зневажливо відкинув. Російська буржуазія не бажала вести й мову про якісь права пригноблених народів, обстоюючи єдину і неподільну Росію.

5 червня 1917 р. в Києві всуперч забороні голови Тимчасового уряду Олександра Керенського зібрався II Всеукраїнський військовий з'їзд. 2308 делегатів, що прибули на нього, представляли 1,6 млн. українських солдатів усіх фронтів та округів російської армії. Делегати не тільки відмовилися виконати розпорядження

Керенського про заборону з'їзду, а й поставили вимогу Центральній раді розірвати стосунки із Тимчасовим урядом. Більше того, вони відмовилися залишити Київ без прийняття певних рішень щодо автономії України. В таких умовах керівництво УЦР пішло на прийняття урочистого маніфесту, який за старим козацьким звичаєм назвали Універсал. 10 червня 1917 р. І Універсал Української центральної ради було оголошено на засіданні ІІ Всеукраїнського військового з'їзду:

"Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям..."³

15 червня 1917 р. Центральна рада сформувала перший орган виконавчої влади, майбутній уряд України - Генеральний секретаріат. Головою його став відомий український письменник, один з лідерів УСДРП Володимир Винниченко⁴.

21 червня І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, більшість якого становили представники меншовиків та есерів, ухвалив резолюцію з українського питання. Пообіцявши підтримку "революційній демократії України" в справі здійснення демократичної автономії, автори резолюції ще раз нагадали, що ця автономія може бути остаточно здійснена тільки у Російських Установчих зборах, й запропонували Тимчасовому урядові увійти в угоду із Центральною радою та її органами "для розробки засад автономного устрою України".

Делегація Тимчасового уряду незабаром досягла угоди із керівництвом Центральної ради про розподіл повноважень. Генеральний секретаріат було визнано крайовим органом Тмчасового уряду, що було закріплено постановою цього уряду й ІІ Універсало Центральної ради від 3 липня 1917 р. "Ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського учредительного Зібрання," - урочисто заявляв ІІ Універсал, обіцяючи, що УЦР лише "підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання"⁵.

Але після липневої кризи 1917 р., коли в Росії скінчився період двовладдя і пануючі класи та реакційні сили переходять у наступ, навіть ці мізерні "милостиві пожалування", які надав Україні попередній уряд, здавалися російським буржуа надто великими. Спроба делегації УЦР затвердити в Петрограді "Статут вищого управління Україною" завершилася повною поразкою. Делегатів Центральної ради змусили кілька днів оббивати пороги уряду, чекаючи прийому й годинами вислуховувати повчальні настанови урядовців.

Врешті-решт 4 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд оприлюднив "Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові". Ця інструкція обмежила повноваження Генерального Секретаріату п'ятьма (з дев'яти) українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська й Чернігівська (за винятком чотирьох північних повітів із мішаним російсько-українсько-білоруським населенням). Від України було відрізано найбагатші й найбільш промислово розвинуті регіони: Катеринославська, Харківська, Херсонська й північ Таврійської губерній, хоч більшість їх населення становили українці. Зокрема за переписом 1897 р. українці становили в Катеринославській губернії 68,7 %, в Херсонській - 53,5 %, в трьох північних повітах Таврійської губернії (материкові повіти - Дніпровський, Бердянський, Мелітопольський) - 60,6 % населення⁶.

Число генеральних секретарств (міністерств) було скорочено з 14 до восьми, з яких не менше чотирьох мали очолювати неукраїнці. Генеральний секретаріат не мав права призначати урядовців в Україні, а міг лише представляти їх на затвердження уряду. Так само на затвердження уряду мали подаватися й розроблені

Генеральним Секретаріатом і Центральною радою "пропозиції, які стосуються життя краю і його упарвління"⁷.

Як писав В. Винниченко, "основним завданням цього кадетського твору було звести нанівець інститут окремої національної влади на Україні... Словом, уся інструкція було ні що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня (н.ст. - 3 липня ст.ст. - А.З.) й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки"⁸.

Та навіть ці куці повноваження уряд Керенського ігнорував у своїй практичній діяльності, оскільки всі розпорядження і документи надсилав безпосередньо до призначених ним в цих п'яти губерніях комісарів, не повідомляючи навіть Генеральний Секретаріат. За весь час "співробітництва" з Тимчасовим урядом Генеральний Секретаріат не отримав від нього жодного офіційного паперу. "Ми для нього не існували," - робить висновок В. Винниченко⁹.

Отже вісім місяців правління Тимчасового уряду наочно показали, що доки російська буржуазія перебуває при владі, здійснення самовизначення українського народу, так само як і інших завдань буржуазно-демократичної революції (ліквідіція поміщицьких латифундій, вихід з імперіалістичної війни) неможливо.

4.2. Жовтневе повстання в Петрограді і повалення влади Тимчасового уряду в Україні.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. загони повсталих робітників (Червона гвардія), революційних солдатів і матросів взяли штурмом резиденцію Тимчасового уряду - Зимовий палац в Петрограді, заарештували міністрів, які не встигли втекти. Петроградський Військово-революційний комітет, що керував повстанням, передав владу щойновідкритому II Всеросійському з'їздові Рад робітничих і солдатських депутатів. 1046 делегатів, що з'їхалися на нього, представляли 402 Ради країни, більш як третина з них - 139 Рад (34,5 %) представляли й селянських депутатів. На з'їзді були присутні й близько 143 делегатів від 78 Рад України та однотипних їм солдатських комітетів Південно-західного та 8-ї армії Румунського фронтів, розміщених в Україні¹⁰.

Більш як половина делегатів з'їзду - 525 належали до партії більшовиків, 179 - до їх союзників лівих есерів¹¹. Більшовики, як найбільш послідовна революційна пролетарська партія, очолювали Жовтневе повстання і сформували новий уряд Росії - Раду Народних Комісарів (РНК). Головою РНК II Всеросійський з'їзд Рад затвердив лідера більшовиків Володимира Ульянова (Леніна).

Наступного дня 26 грудня 1917 р. з'їзд Рад одностайно прийняв запропонований В.І. Леніним "Декрет про мир":

"Робітничий і селянський уряд, що створений революцією 24-25 жовтня 1917 р. і спирається на Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, пропонує всім воюючим народам та їх урядам розпочати негайно переговори про справедливий демократичний мир", тобто мир без анексій і контрибуцій.

"Під анексією або загарбанням чужих земель уряд розуміє, відповідно до правової свідомості демократії взагалі й трудящих класів зокрема, будь-яке приєднання до великої чи сильної держави малої чи слабкої народності, незалежно від того, наскільки розвинутою чи відсталою є насилькніцбкки приєднувана чи насильницьки утримувана в межах даної держави народність, незалежно, нарешті від того, в Європі чи в далеких заокеанських країнах ця нація живе.

Якщо будь-яка нація утримується в кордонах даної держави насильством, якщо їй всупереч висловлено з її боку бажання - все одно, чи висловлено це бажання в пресі, в народних зборах, в рішеннях партій, чи в заворушеннях і повстаннях проти національного гноблення, - не надається право вільним

голосуванням за повного виведення війська нації, що приєднує, або взагалі більш сильної, вирішити без найменшого примусу питання про форми державного існування цієї нації, то приєднання її є анексією, тобто загарбанням і насильством.

Продовжувати війну через те, як поділити між великими та багатими націями захоплені ними слабкі народності, уряд вважає величезним злочином проти людства й урочисто заявляє про свою рішучість негайно підписати умови миру, що припиняє цю війну на вказаних, однаково справедливих для всіх без винятку народностей, умовах." Разом із тим Радянський уряд обіцяв розглянути й всі інші умови миру, що будуть запропоновані¹².

Тим самим принцип права націй на самовизначення, записаний у програму РСДРП (п.9) ще у 1903 р., першим же декретом Радянської влади було проголошено основним принципом відносин між народами. 2 листопада 1917 р. Рада Народних Комісарів ще раз підтверджує цей принцип, прийнявши "Декларацію прав народів Росії", де проголошуються основні засади лєнінської національної політики: "1) Рівність та суверенність народів Росії; 2) Право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави; 3) Скасування всієї всіляких національних та національно-релігійних привілеїв та обмежень; 4) Вільний розвиток національних меншин та етнографічних груп, що населяють територію Росії." 3 листопада Декларація була надрукована в петроградських газетах, а 7 листопада - в київській більшовицькій газеті "Пролетарская мысль"¹³.

Не менш важливим був і другий законодавчий акт, прийнятий I Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня 1917 р., - "Декрет про землю". Він передбачав негайну передачу всіх поміщицьких, державних, удільних та інших земель селянським земельним комітетам для розподілу між трудовим селянством.

Повідомлення про Жовтневе повстання в Петрограді надійшло до Києва 25 жовтня 1917 р. В той же день Мала рада (постійний орган Центральної ради) зібрала термінове засідання за участю представників громадських організацій міста. На цьому засіданні після бурхливих дебатів було вирішено "утворити революційний комітет для охорони революції на Україні". Поряд із представниками українських, російських і єврейських соціалістичних партій до складу цього комітету увійшли й три більшовика: Георгій Пятаков (як член УЦР), Володимир Затонський (від Київського комітету РСДРП(б)) та Ісак Крейсберг (від Київської Ради робітничих депутатів). 26 жовтня 1917 р. Комітет охорони революції звернувся із відозвою до населення України, де повідомив, що бере на себе всю повноту влади на території всіх дев'яти українських губерній. Тим самим Інструкцію Тимчасового уряду було визнано недійсною¹⁴.

Питання про ставлення до Жовтневого повстання в Петрограді обговорювалося на надзвичайному засіданні Малої ради ввечері 26 жовтня. Після довгих дебатів врешт-решт коло 2-ї години ночі було прийнято резолюцію, внесену українським соціал-демократом М. Ткаченком:

"Признаючи, що влада в цілій державі, так і в кожному окремому краю, повинна перейти до рук революційної демократії і вважаючи неприпустимим перехід всієї влади до рук Рад робітничих та солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої демократії, Центральна Українська рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде завзято боротися зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні"¹⁵.

Після цього ясна річ, лідер київських більшовиків Георгій Пятаков заявив рішучий протест: "Ви не тільки збездестили партію більшовиків, а й поставилися з осудом до робітників і солдатів". Г. Пятаков, В. Затонський та І. Крейсберг оголосили

про свій вихід з Комітету охорони революції. Навпаки, представник фронтового козачого з'їзду, що як раз зібрався в цей час у Києві, Кузнецов цілком підтримав резолюцію, заявивши, що між козаками і Центральною радою "є цілковита згода в поглядах". Наступного дня 27 жовтня Генеральний Секретаріат оприлюднив звернення "До всіх громадян України", де ще раз підкреслив, що він "буде рішуче боротися зі всілякими спробами підтримувати петроградське повстання"¹⁶.

Наскільки відповідала ця позиція поглядам українських трудящих мас на той момент показує резолюція III Всеукраїнського військового з'їзду, більшість делегатів якого становили солдати з фронту, від 28 жовтня 1917 р.: " Виходячи із засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій всеукраїнський військовий з'їзд домагається від свого вищого революційного органу - Центральної ради - негайного проголошення в найближчий сесії Української Демократичної республіки". Хоча з'їзд висловився проти передачі всієї влади Радам робітничих і солдатських депутатів (тут виявився вплив українських дрібнобуржуазних партій, що керували роботою з'їзду), але заявив, що петроградське повстання "не можна вважати вчинком антидемократичним", і війська з України не повинні посилатися "для боротьби з представниками інтересів трудового народу". "Як бачимо з'їзд розійшовся тут з Центральною радою. В той час, як Мала рада, хоч і умовно, висловила проти повстання в Петрограді, з'їзд поставився до нього з видимою симпатією, назвавши провідників цього повстання - більшовиків - "представниками інтересів трудового народу," - писав з цього приводу генеральний писар Генерального Секретаріату Павло Христюк¹⁷.

Повалення влади Тимчасового уряду в Україні відбувалося здебільшого мирним шляхом. Виняток становили лише Київ та Вінниця. Перші бої спалахнули в самому Києві. 27 жовтня 1917 р. об'єднане засідання Київської Ради робітничих і солдатських депутатів 489 голосами проти 187 ухвалило більшовицьку резолюцію про підтримку повстання в Петрограді і утворило Військово-революційний комітет (голова - Леонід Пятаков, секретар - А.Є. Карпенко). Проте штаб Київського військового округу на чолі з генералом Квєцинським та комісаром уряду Керенського в Києві Кириєнком випередив більшовиків. Спираючись на юнкерські училища, батальйони "ударників", донських козаків та школи прапорщиків (загалом до 10 тисяч бійців), прибічники Тимчасового уряду перейшли в наступ і 28 жовтня захопили Маріїнський палац, де були розташовані Київська Рада робітничих депутатів, Київський комітет більшовиків і ревком, заарештувавши майже всіх членів останнього.

Однак, вже вранці 29 жовтня на нараді більшовиків в 3-му авіапарку було створено новий ревком (Андрій Іванов, Володимир Затонський тощо), який вже о 5-й годині вечора того ж дня розпочав бойові дії проти сил уряду Керенського. Близько 3 тисяч червоногвардійців та 3,6 тис революційних солдатів перейшли в наступ. До них стали приєднуватися самовільно і деякі частини Центральної ради, яка офіційно тримала в цій боротьбі нейтралітет. 30 жовтня робітники Києва оголосили загальний страйк, а наступного дня прибічники Керенського склали зброю. При чому за домовленістю штабу КВО із Центральною радою війська останньої зайняли пошту, телеграф та інші стратегічні пункти Києва.

1 листопада 1917 р. Центральна рада оголосила про перехід влади до її рук. Більшість юнкерів та шкіл прапорщиків 2-3 листопада при повному озброєнні виїхали з Києва на Дон, до генерала Каледіна, який саме підняв повстання проти Радянської влади. Туди ж вирушили й генерал Квєцинський та комісар Кириєнко. Меншість юнкерів вступила до українських військових шкіл. Вимоги ревкому роззброїти цих юних жандармів Керенського Центральна рада залишила поза увагою. Маючи майже

трикратну перевагу над більшовиками у військовій силі (до 18 тисяч українських солдатів і офіцерів), Грушевський, Винниченко і Петлюра могли не зважати на більшовиків¹⁸.

Повні втрати сторін у цих боях невідомі. Відомо лише, що від рук керенців (козаків та юнкерів) загинуло троє робітників "Арсеналу": П. Аїстов, І. Колюшниченко, Г. Титаренко¹⁹.

У Вінниці прибічникам Керенського також вдалося спершу перемогти більшовиків. Після того, як Вінницький Військово-революційний комітет (голова - більшовик Микола Тарногородський) оглосив недійсними розпорядження місцевих органів Тимчасового уряду й зокрема розпорядження комісара Південно-західного фронту меншовика М. Іорданського про відправку на фронт 15-го запасного піхотного полку, помічник М. Іорданського правий есер Костіцин віддав наказ вірним йому юнкерам та броневиками 28 жовтня оточити приміщення Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів і відкрити по ньому вогонь. Напередодні, 27 жовтня пленум ревкому за участю представників червоної гвардії та військових частин, а також голови Південно-західного обласного комітету РСДРП(б) Євгенія Бош, ухвалив з огляду на військову перевагу Тимчасового уряду зачекати із виступом до прибуття частин 2-го гвардійського корпусу. В розташування корпусу в той же день відбули Є. Бош та представник Вінницького ревкому.

Змушені прийняти бій із переважаючими силами ворога, робітники і солдати Вінницького гарнізону три дні відбивали атаки карателів Керенського (юнкери, донський казачий полк, бронедивізіон, артилерія тощо), але врешті-решт, зазнавши чималих втрат, відступили за місто²⁰.

Тим часом Є. Бош дісталася розташування частин 2-го гвардійського корпусу під Жмерикою. Слідом за нею туди ж прибули призначений Петроградським ВРК комісар 7-ї армії (до неї входив цей корпус) Іван Васянін та його помічник Василь Упир (обидва - унтер-офіцери, більшовики). 31 жовтня - 1 листопада Євгенія Бош, пробираючись із делегатом Вінницького ревкому через невилазну осінню грязюку від села до села, проводить загальні збори частин корпусу. Почувши про придушення вінницького повстання та політику Тимчасового уряду, солдати корпусу майже в повному складі вирішили виступити на допомогу робітникам Вінниці проти карателів Керенського²¹.

Чим пояснити таку масову підтримку солдатами більшовиків? Й тоді, й зараз буржуазні публіцисти заявляють, що причина цього - ораторські здібності й демагогія більшовицьких лідерів. Однак у російських і українських есерів та меншовиків ораторів було не менше, та здібності їх не гірші за більшовиків. Не дарма того ж таки О. Керенського називали тоді не головнокомандуючий, а "головно-умовляючий" ("главноуговаривающий"). Проте, солдати й робітники підтримали саме більшовиків, бо саме більшовики були найбільш послідовною революційною пролетарською партією. Й вони були щирими, коли казали робітникам і солдатам: - Беріть владу в свої руки, бо Радянська влада - це ваша влада, й від вас тепер залежить і припинення війни і розподіл поміщицьких земель між селянами і все інше.

Характерну деталь, що яскраво показує пролетарський характер більшовицької партії, згадувала Є. Бош. Вона виступала на зборах у Жмеринських залізничних майстернях. "Після моєї доповіді виступив меншовик й став мене крити, вказуючи зібранню, що я все зробила, аби підробитися під маси: легенька кофтина, порвані чоботи, з яких виглядає газетний папір. Це мене солдат навчив обгортати ноги газетним папером, тоді не будуть так мерзнути - та інші подробиці мого костюму. Зізнаюся, в перший момент зніяковіла.

Але за мене всупився якийсь солдат й пішов ганити їх, закінчив: "Дайте-но свої чоботи й галоші, товариш не відмовиться їх надіти." Кумедно це було"²².

Згадуючи Військову раду делегатів усіх частин 2-го гвардійського корпусу, що прийняла рішення виступити на підтримку Радянської влади, Є. Бош пише: "В присутніх не відчувалося нервозності чи страху. Але яскраво виявилася рішучість й повне усвідомлення взятої на себе величезної відповідальності". На цьому ж зібранні в ніч на 2 листопада було обрано ВРК 2-го гвардійського корпусу, головою якого став військовою лікар В. Зенькович²³.

4 листопада 1917 р., почувши про наближення до Вінниці частин 2-го гвардійського корпусу, юнкери втекли в напрямку Житомира²⁴. Влада у Вінниці перейшла до Ради робітничих і солдатських депутатів. Але більшість її становили тоді представники угодовських партій. За їх допомогою та спираючись на всласні українізовані війська, Центральна рада встановили тут, як і по всій Україні, свою владу²⁵. Комісарів Тимчасового уряду замінили комісари Центральної ради. По інших містах України прибічники Керенського не чинили збройний опір.

Захопленню влади Українською Центральною радою сприяло й те, що більшовики України не розглядали тоді її як контрреволюційну установу. Свідченням цього є, наприклад, резолюція фракції більшовиків Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, внесена 3 листопада лідером київських більшовиків Георгієм Пятаковим: "...стосовно організації влади в Україні вона заявляє:

1) Що крайовою владою є Центральна рада, при чому фракція більшовиків вимагає скликання з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів України для реорганізації Центральної ради в Центральну раду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів...

2) Що крайова влада мусить діяти через Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

3) Що Ради, як місцева влада, проводять у життя постанови Радянського уряду і Центральної ради."²⁶

Отже наприкінці жовтня - початку листопада 1917 р. повсталими робітниками і солдатами під керівництвом більшовиків було повалено владу Тимчасового уряду, як в Петрограді, так і в Україні. Однак, якщо в Росії була встановлена диктатура пролетаріату - влада Рад Робітничих і солдатських депутатів, то в Україні плоди цієї боротьби дісталися Українській Центральній раді, яка отримала всю повноту влади. В цьому відношенні жовтневі події для України дійсно були "Лютневою революцією" (як про це писала та ж Є. Бош), бо привели до влади "український Тимчасовий уряд" - Генеральний Секретаріат УЦР.

4.3. Проголошення Української Народної Республіки.

Ще 1 листопада 1917 р. Центральна рада постановила поширити владу Генерального Секретаріату на всю Україну, включаючи колись відрізані тимчасовим урядом Херсонську, Катеринославську й материкову частину Таврійської губернії, а також заселені українцями Холмську і частину Курської та Воронежської губерній²⁷.

7 (20) листопада 1917 р. Українська Центральна рада приймає свій III Універсал:

"Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської республіки. На Півночі, в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної народної Україна може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятунку всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від Російської республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді й нашому правительству - Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії..."²⁸

Як бачимо, III Універсал починається некрологом по Тимчасовому урядові. Тимчасовий уряд принижував і зневажав Центральну раду. Здавалося б Центральна рада мала б радіти, що цей ненависний оплот великоруської буржуазії впав. Але перемогу пролетарського повстання українські дрібні буржуа оцінюють зовсім по іншому: "тяжка і трудна година", "безвластя, безлад і руїна".

II Всеросійський з'їзд Рад обрав новий уряд - Раду Народних Комісарів. Натомість, Центральна рада заявляє: "Центрального правительства нема". Тим самим УЦР недвозначно дала зрозуміти, що не визнає нового радянського уряду - уряду Леніна, не визнає його декретів, й більше того заявила про свій намір рятувати від робітничо-селянської революції не тільки Україну, але й усю Росію.

Звичайно, в період революційного піднесення, Центральна рада не могла повністю ігнорувати й вимоги трудящих мас: робітників, солдатів і селян, які вже почали впроваджувати в життя ленінські декрети про мир, про землю, про 8-годинний робочий день тощо. III Універсал проголосив скасування поміщицького землеволодіння, хоч остаточне вирішення земельного питання відкладав до Українських Установчих зборів, встановлення 8-годинного робочого дня, скасування смертної кари й навіть намір УЦР вжити рішучих заходів, щоб розпочати мирні переговори "спільників і ворогів" (себто Антанти й Центрального блоку).

Виконуючи волю III Всеукраїнського військового з'їзду, УЦР проголосила Україну народною республікою, тобто здійснила право українського народу на самовизначення, проголошене в ленінському "Декреті про мир" та "Декларації прав народів Росії". (III Універсал було прийнято як раз того дня, коли цю декларацію надрукували київські газети). Проголошення УНР було фактично останнім демократичним і революційним кроком Центральної ради, зробленим під тиском українських трудящих мас, аби втримати в своїх руках керівництво українською революцією. Це проголошення було дійсним і єдиним здобутком українського народу в цьому універсалі.

Але не слід забувати, що іншим мотивом цього кроку для українських дрібних буржуа було бажання відгородитися від пролетарської диктатури в Росії. Підкресливши своє невизнання Радянської влади й намір рятувати Росію від "безладдя", Центральна рада об'єктивно ставала на бік реакційних сил старого режиму, повалених панівних класів царської Росії. Тобто Універсал продовжував стару угодовсько-двурушницьку політику української дрібної буржуазії.

10 листопада 1917 р. орган Київського комітету більшовиків газета "Пролетарская мысль" висловила свою оцінку III Універсалу: "З деякими запізненнями і з певними урізаннями Універсал лише підтверджує частину декретів, виданих новим урядом робітників і селян, а оголошення Української республіки є

лише висновком з оголошеної пітерським радянським урядом декларації прав народів...

Весь Універсал складається зі звичайної буржуазної демократичної мелодекламації, яку можна тлумачити і так, і так. Робітників і селян можна переконувати, що універсал спрямований проти поміщиків і капіталістів, а останніх можна улещувати необхідністю заспокоїти робітників і селян деякими поступками. Але робітниками і селянам уся ця дипломатія непотрібна. Вони вимагають від Центральної ради категоричної відповіді: чи стоїть рада на боці уряду робітників і селян, чи вона проти нього..."²⁹

Про визнання Української Народної республіки свідчила й резолюція Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів від 10 листопада 1917 р., внесена більшовиками. Привітавши рішення II Всеросійського з'їзду Рад і єдино законний загальноросійський уряд Народних Комісарів, Харківська Рада заявляла:

"Визнаючи бажаність організації країни на федеративних засадах й вітаючи почин Української Центральної ради, що оголосила народну республіку України, ми визнаємо, що на Україні, як і у всій Росії, вся влада й на місцях і в центрі має належати з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Української республіки й виділеним з нього Центральній раді та Генеральному Секретаріатові..."³⁰

Фактично позиція Харківської Ради збігалася із резолюцією більшовицької фракції київської Ради робітничих і солдатських депутатів від 3 листопада 1917 р. Розуміючи, що робітники, солдати й селяни України ще не готові до захоплення влади так, як це сталося в Росії, більшовики погоджувалися визнати Центральну раду крайовим органом влади в Україні із умовою, що місцевими органами влади будуть Ради робітничих і солдатських депутатів, а сама Центральна рада буде переобрана на Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Отже більшовики України в першій половині 1917 р. не ставилися до Центральної ради, як до класово ворожої організації, а сподівалися на мирне перетворення її у орган Радянської влади так само, як це сталося у Росії із Всеросійським Центральним Виконавчим комітетом. В ньому, як відомо, до II Всеросійського з'їзду Рад переважали меншовики і праві есери, а після жовтня 1917 р. - більшовики та ліві есери. Тобто з угодовсько-дорадчого додатку до Тимчасового уряду ВЦВК перетворився у центральний законодавчий орган пролетарської диктатури. Проте дійсність невдовзі розвіяла вщент ілюзії мирного переобрання Центральної ради.

Таким чином пробудження українського національно-визвольного руху сталося під безпосереднім впливом Великої російської революції 1917 р. Проте, вісім місяців перебування при владі Тимчасового уряду засвідчили, що, доки російська буржуазія тримає владу в своїх руках, вона не допустить самовизначення українського та інших пригноблених народів Росії. Тільки перемога пролетарського повстання в Петрограді й повалення буржуазного Тимчасового уряду дозволило Центральній раді проголосити Українську Народну республіку на всіх українських землях, що входили до складу Російської імперії. Фактично результатами боротьби робітників і солдатів України проти уряду Керенського в кінці жовтня - на початку листопада 1917 р. змогла скористатися лише Українська Центральна рада, точніше ті дрібнобуржуазні й угодовські партії, які керували нею. Тим самим події кінця жовтня - початку листопада 1917 р. для України дійсно були "лютневою революцією", бо привели до влади українських дрібних буржуа - українських Керенських.

Примітки.

1. Волков Е.З. Динамика народонаселения СССР за 80 лет. - М.-Л., 1930. - С.52-63.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: історичний нарис. - К., 1999. - С.134.
3. Там само. - С.230-234; Винниченко В. Відродження нації. - Ч.1. - К., 1990. - С.219-224.
4. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.239.
5. Там само. - С.246-252.
6. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Півдня України (кінець XVIII - XIX ст.) //УІЖ. - 1992. - №9. - С.62-64. Табл.6,7,8.
7. Винниченко В. Відродження нації. - Ч. 1. - С.315-318.
8. Там само. - С.318-320.
9. Там само. - Ч.2. - С.40.
10. Орлов В.С., Султанова Е.А. Съезд восставшего и победившего народа. - Л., 1987. - С.65,67; ВЖГВУ. - С.183.
11. Орлов В.С., Султанова Е.А. Указ.соч. - С.66.
12. Ленин В.И. Декрет о мире //Ленин В.И. ПСС. - Т.35. - С.13-14.
13. Декреты Советской власти. - М., 1957. - Т.1. - С.39-41; Бош Е.Б. Год борьбы. - К., 1990. - С.334.
14. Винниченко В. Відродження нації. - Ч. 2. - С.67; Солдатенко В.Ф. Українська революція. - С.317-318.
15. УЦР. - Т.1. - С.363.
16. Там само. - С.364.
17. Солдатенко В.Ф. Українська революція. - С.329.
18. ВЖГВУ. - С.253; Винниченко В. Відродження нації. - Ч. 2. - С.69-60; Бош Е.Б. Год борьбы. - К., 1990. - С.79-81, 103-104; 1917 год на Киевщине. - К., 1928. - С.357-358.
19. Киевский Арсенал в пролетарской революции. - К., 1928. - С. 126.
20. Тарнопольский Л., Федулкін С. Жовтень на Вінничинні. - Вінниця, 1927. - С.31-33; ВЖГВУ. - С.102.
21. Бош Е.Б. Год борьбы. - С.118, 378.
22. Там же. - С.379.
23. Там же. - С.118; Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 - март 1918. Сб. док. - М., 1973. - С.55.
24. ВРКДА. - С.365.
25. ВЖГВУ. - С.102.
26. 1917 год на Киевщине. - С.357; Бош Е.Б. Год борьбы. - С.338.
27. Солдатенко В.Ф. Українська революція. - С.332.
28. Винниченко В. Відродження нації. - Ч. 2. - С.74-80.
29. Солдатенко В.Ф. Українська революція. - С.337.
30. ХХГ. - С.263-264.

Глава 5. Пролетарська диктатура у Росії та Українська Центральна рада.

5.1. Гуртування сил контрреволюції.

Колишні панівні класи Російської імперії звичайно не могли просто змиритися із втратою своєї власності. Буржуазні й дрібнобуржуазні партії поваленого Тимчасового уряду та інші реакційні сили намагаються задушити робітничу диктатуру й відновити старий порядок. Після розгрому збройного заколоту Керенського - Краснова поблизу Петрограда на початку листопада 1917 р. центр боротьби із Радянською владою зміщується в Могильов - у Ставку Верховного головнокомандуючого, обов'язки якого із 3 листопада 1917 р. виконував генерал М.М. Духонін.

Він не визнав Радянської влади, і саме сюди, у Ставку з'їхалися лідери правих есерів, колишні міністри уряду Керенського В. Чернов та М. Авксент'єв, меншовиків, кадетів та інших противників більшовизму. Разом із Загальноармійським комітетом вони виступили з ініціативою утворення нового однорідно-соціалістичного уряду Росії, що об'єднав би всі соціалістичні партії Росії від більшовиків до народних соціалістів, на чолі із Віктором Черновим. Більшовики були б у цьому уряді в меншості, але змушені були б його підтримувати. Ініціатори заявили, що цей уряд здійснить передачу земель селянам й розпочне переговори про мир негайно (очевидно, так само негайно, як це панове Чернов та Авксент'єв робили, перебуваючи на міністерських посадах в Тимчасовому уряді)¹. Цей план підтримав Всеросійський виконавчий комітет залізничників (Вікжель), в якому переважали меншовики та есери. Вікжель намагався ліквідувати Радянську владу "мирним шляхом", погрожуючи загальною зупинкою залізничного сполучення в Росії.

Більш праві сили, поміщицькі й буржуазні партії, не тішили себе ілюзіями про мирне повалення Радянської влади. Основну надію реакційні сили покладали на козаці війська Росії: Донське, Кубанське, Терське, Оренбурзьке, Уральське, Сибірське тощо. Саме вони мали стати головною військовою силою контрреволюції. Особливий привілейований військовий стан імперії, козацтво протягом ХІХ - початку ХХ ст. використовувалося російським самодержавством як внутрішні війська чи каральні загани для придушення селянських і робітничих виступів, мало відповідні навички й досвід.

Вже ввечері 25 жовтня 1917 р., отримавши телеграфом повідомлення з Петрограду про повалення Тимчасового уряду, військовий отаман Донського козачого війська генерал Олексій Каледін направив телеграму Тимчасовому урядові, в Ставку, фронтовому козакому з'їздові в Київ, отаманам усіх козачих військ: Військовий уряд (Дону. - А.З.) вважає захоплення влади більшовиками неприпустимим й у тісному союзі із урядами інших козачих військ надасть повну підтримку існуючому Тимчасовому урядові².

5 листопада в Новочеркаську відновив свою роботу перенесений з Києва фронтовий козачий з'їзд. Виступаючи на ньому, голова Донського козачого уряду генерал М.П. Богаєвський підкреслив: "Ми об'єдналися у Південно-Східний союз... Треба рятувати Росію, й задля цього треба створити твердий ґрунт у себе". Зміцнення цього союзу допоможе вирішенню головного завдання: "розпочати будівництво влади в допомогу новому Тимчасовому урядові"³.

Природньо, що експлуататорські класи всієї Росії бачили в Каледіні і його козаках свою "надію і опору". Організатор монархічного заколоту в Петрограді, відомий чорносотенець бесарабський поміщик В.М. Пуришкевич в листопаді 1917 р.

писав О. Каледіну на Дон: "Організація, на чолі якої я стою, працює, не покладаючи рук, над спайкою офіцерів й усіх залишків військових училищ й над їх озброєнням... політика умовляння й увіщувань дала свої плоди - все порядне зацьковане, загнане, й владарює ...чернь, з якою тепер треба буде розправитися лише публічними рострілами й шибеницею. Ми чекаємо на Вас сюди, генерал, й до моменту Вашого підходу виступимо з усіма наявними силами..."⁴

10 листопада 1917 р. англійського посла в Петрограді Джорджа Бьюкенена відвідав визначний банкір князь Шаховський. Він повідомив, що генерали О.М. Каледін та М.В. Алексєєв збирають сили для походу на Москву й Петроград з метою повалення більшовицького уряду й хочуть заручитися підтримкою союзників і просять їх фінансової допомоги. Вже 20 листопада (3 грудня) англійський посол повідомив в Лондон, що після арешту Тимчасового уряду він постійно підтримує зв'язок із Каледіним і надає йому фінансову підтримку. Відряджений на Дон член французької військової місії полковник Гюше повідомив генерала М.В. Алексєєва, що французький уряд вирішив надати йому кредит в 100 млн. рублів "з метою відновлення порядку в Росії й продовження війни проти центральних держав"⁵.

5.2. Укладення більшовиками перемир'я на фронті й завоювання на свій бік селянства.

Хвилювання російських, англійських та французьких буржуа дійсно мало під собою всі підстави. Пролетарський уряд Росії не збирається відкладати на довго виконання свого зобов'язання, проголошеного в "Декреті про мир", покласти край імперіалістичній війні.

7 листопада 1917 р. Рада Народних Комісарів віддає наказ верховному головнокомандуючому генералу М.М. Духоніну: негайно запропонувати перемир'я всім воюючим країнам і негайно розпочати переговори про мир із ворожими арміями⁶. Не отримавши жодної відповіді від Духоніна, Раднарком ввечері 8 листопада запросив прямим дротом Духоніна про причини зволікання. Переговори велися з другої до пів на п'яту години ранку 9 листопада. Духонін категорично відмовився підкоритися РНК. Тоді Радянський уряд увільнив М.М. Духоніна з посади головнокомандуючого й призначив на цей пост більшовика прапорщика Миколу Криленка.

У радіограмі до армії і флоту від 9 листопада 1917 р., де Раднарком повідомив про це призначення, вказано: "Нехай полки, що стоять на позиціях, обирають зараз же уповноважених для формального вступу у переговори про перемир'я з противником. Рада Народних Комісарів дає вам на це право. Про кожен крок переговорів повідомляйте нас всіма засобами. Підписати остаточний договір про перемир'я може лише Рада Народних Комісарів"⁷.

8 листопада 1917 р. народний комісар іноземних справ Росії Лев Троцький направив послам союзних держав текст "Декрету про мир" із проханням розглядати його як формальну пропозицію негайно розпочати мирні переговори. 9 (22) листопада послы країн Антанти відповідно до позицій своїх урядів прийняли спільне рішення : на радянську пропозицію не відповідати⁸.

Підтвердженням рішучості Раднаркому припинити війну став декрет від 10 листопада 1917 р. про початок демобілізації армії: першими згідно нього звільнялися у запас солдати призову 1899 року⁹.

14 листопада, коли верховний головнокомандуючий Німеччини повідомив про свою згоду розпочати переговори про перемир'я із Радянським урядом, в Петрограді саме відбувалися засідання Надзвичайного з'їзду Рад селянських депутатів. Більшовики на цьому з'їзді становили меншість, поступаючись не тільки лівим есерам, а й правим, тому дискусії були досить напруженими. Коли близько 15-ї

години 14 листопада перед делегатами виступав В. Ленін, більшість зустріла початок його промови вигуками "Геть його!" й "Не визнаємо вашого уряду!" Хоча після виступу В. Леніна ворожий настрій селянських делегатів, що входили до есерівських фракцій, значно охолов, але явної переваги більшовиків не відчувалося. Близько 23-ї години для термінового повідомлення слово бере більшовик М. Харитонов. Він зачитує телеграму радянського главноверха М. Криленка: німецьке командування дало згоду розпочати переговори із делегацією РНК про перемир'я в Бресті; на Північному фронті підписано перемир'я "знизу".

Що відбулося потім, описує лівоесерівська газета "Знамя труда" (1917. - 16 листопада): "Сталося щось неймовірне. Перший момент - цілковита тиша, слідом за якою лунають бурхливі й шумні нескінченні оплески. Більшість делегатів піднімається й стоячи продовжує аплодувати.

- Хай живе загальний мир! - кричить хтось.
- Хай живе Інтернаціонал!
- Хай живуть більшовики!"

Надзвичайний з'їзд Рад селянських депутатів висловив цілковиту підтримку ленінському урядові й санкціонував входження свого делегата лівого есера О. Колєгаєва до складу Ради Народних Комісарів¹⁰.

20 листопада 1917 р. революційні загони під командуванням М. Криленка зайняли Ставку в Могильові. Генерал М. Духонін був убитий розлюченими солдатами. В той же день 20 листопада в Брест-Литовську розпочалися мирні переговори делегації Ради Народних Комісарів із країнами Центрального блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), а 3 грудня було підписано перемир'я¹¹. Фактично це перемир'я вже давно існувало на багатьох ділянках фронту, бо солдати за активною участю більшовиків проводили братання із такими ж трудящими по той бік фронту.

Послідовне й рішуче впровадження в життя Декретів про мир та про землю більшовиками сприяло тому, що підтримку Раді Народних Комісарів висловила 7-8 грудня 1917 р. й більшість делегатів II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів. В ньому також брали участь представники селян України. З'їзд затвердив утворення нового об'єднаного Всеросійського Центрального Виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а також входження шістьох лівих есерів до складу Раднаркому, закріпивши союз більшовиків із трудящим селянством¹².

5.3. Українська Центральна рада - один з центрів всеросійської контрреволюції.

Як поставилася до всіх цих подій у Росії Центральна рада? Яку позицію зайняла вона щодо великого класового конфлікту робітників, солдатів і бідніших селян Росії, з одного боку, та поміщиків, чиновників, офіцерів, капіталістів Росії та країн Антанти, з іншого? Яким було ставлення УЦР до пролетарської диктатури в Росії?

Вже наступного дня після проголошення III Універсалу, 8 листопада, як раз тоді, коли генерал Духонін відмовився виконати розпорядження Раднаркому про початок мирних переговорів, делегація Української Центральної ради (Олександр Лотоцький та Дмитро Дорошенко) в Могильові підписала зі Ставкою Верховного головнокомандуючого угоду про українізацію Південно-Західного та Румунського фронтів: російські частини з них мали поступово перевести на інші фронти, а українців з інших фронтів перевести в Україну; Південно-Західний і Румунський фронти об'єднувалися в один - Український фронт, командуючим якого 23 листопада

Генеральний Секретаріат призначив відомого чорносотенця й монархіста генерала Д. Щербачова¹³.

9 листопада делегація УЦР повернулася до Києва й доповіла про результати поїздки до Ставки Генеральному Секретаріатові. Одночасно й голова уряду УНР В. Винниченко повідомив своїм колегам про розмову із представниками Вікжелю щодо формування нового уряду Росії. Обговоривши ситуацію, Генеральний Секретаріат вирішив не відставати від російських угодівців і активно підтримати спробу "мироного повалення Радянської влади" шляхом утворення однорідно-соціалістичного уряду. В постанові Генерального Секретаріату від 9 листопада зазначено, що уряд УНР:

"3. Визнає, що правительством народних комісарів Петрограда фактично не являється правительством, визнаним навіть більшою частиною населення держави.

4. Вважає, що таким правительством в Російській державі може бути тільки однорідне соціалістичне міністерство.

5. При сучасному розпаді революційної демократії в центрах, на думку Генерального Секретаріата, таке правительством може бути утворено спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані і інших областей разом із центральними органами всеросійської революційної демократії.

6. Генеральний Секретаріат вважає потрібним негайно приступити до переговорів із згаданими правительствами і організаціями для утворення такого правительства спільними силами"¹⁴.

В той же день Генеральний Секретаріат направив відповідне послання в Ставку і на Дон - уряду Донського козачого війська. "Бюллетень Общеармейского комитетат" (№ 15) так викладає послання уряду Центральної ради: "Підсумки політичної роботи по ліквідації большевизму вселяють упевненість, що більшовики змушені будуть відмовитися від спроби захопити владу в Києві та в області". Що стосується кроків, які здійснила Рада Народних Комісарів щодо мирних переговорів, Генеральний Секретаріат постановив: вести переговори може лише уряд, визнаний всім населенням Росії, яким РНК не є. З огляду на це Генеральний Секретаріат просить Загальноармійський комітет взяти на себе ініціативу створення загально-соціалістичного міністерства, вступивши задля цього у переговори із урядами України, Дону, Кубані, Кавказу та інших окраїн та із центрами всеросійської революційної демократії"¹⁵.

Наступного дня, 10 листопада, В. Винниченко доповів про заходи щодо формування нового російського уряду Малій раді, зокрема про переговори зі Ставкою, Вікжелем та Доном. Причому в доповіді В. Винниченка немає прохання до Загальноармійського комітету при Ставці, натомість зазначено, що сам "Генеральний Секретаріат негайно розпочинає в сій справі переговори з республіками Дону, Кубані і іншими". Тобто уряд Винниченка сам взяв на себе ініціативу утворення нового всеросійського уряду на противагу існуючому ленінському - Раді Народних Комісарів. Обговоривши доповідь, Мала рада прийняла постанову: "Заслухавши поідомлення Генерального Секретарату в справі організації центральної влади в Російській республіці - ухвалити всі пропозиції Генерального Секретаріату і доручити йому вести працю в цьому напрямку"¹⁶.

Аби не допустити укладення більшовиками перемир'я на фронті й послабити вплив їх на армію, генеральний секретар військових справ УНР Симон Петлюра 11 листопада 1917 р. розсилає телеграфом по всіх штабах фронтів, армій, корпусів, дивізій, а також у Ставку звернення до всіх українців по фронтах від імені уряду "Української республіки":

"Заклику до війська народних комісарів Петрограда в особі Леніна та інших, як правительства, якого не визнала більшість людності, не треба слухатись. Генеральний Секретаріат Української республіки веде переговори з загальноармійським комітетом і областями Росії про сформування центрального правительства з представників національностей і центральної революційної демократії (себто Каледін, Чернов, Авксентьев і К^о. - А.З.), котра одна тільки може бути правомочною, щоб почати переговори про перемир'я. Всякі інші переговори принесуть нещастя, одкривуть фронт для супротивника і призведуть до розшматування української землі.

Як генеральний секретар по військових справах Української Республіки, звертаюсь, уповноважений Українським правительством, до всіх українців на фронті з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку. В частях, спиняючи всякі спроби самовільних вчинків, не допускати братання й перемир'я.."17

Якщо згадати, що чимала кількість українських солдатів і навіть окремі українізовані частини перебували практично по всіх фронтах російської армії, то виконання цього наказу С. Петлюри, якби він був виконаний, призвело б до зриву перемир'я по всьому російсько-німецькому фронту. Зробимо невеличкий відступ. Спробуємо уявити таку ситуацію. Якби зараз, приміром, уряди Росії чи Польщі звернулися до всіх росіян чи поляків, що живуть чи перебувають на теренах України із таким закликом: оскільки президент Кучма і його уряд не є демократичні й не користуються довірою більшості населення, то слухатися їх розпоряджень не треба. Як би відреагували на такий заклик панове Ф. Турченко, Я. Тинченко та інші сучасні апологети С. Петлюри? Гадаю, при всій їх любові чи нелюбові до нинішньої української влади вони б негайно заявили, що такі заклики є грубим втручанням у внутрішні справи України. Чому ж тоді подібні дії С. Петлюри по відношенню до Росії ці ж панове розглядають як боротьбу за демократію і незалежність України?

Саме як втручання у внутрішні справи Росії сприйняв ці звернення С. Петлюри, наприклад, Військово-революційний комітет 11-ї армії Південно-Західного фронту. В його відозві до солдатів армії, оприлюдненій наприкінці листопада - початку грудня 1917 р., говорилось: Петлюра "закликає не підкорятися визнаній робітниками, солдатами й селянами Росії владі Народних Комісарів... В той час, як російський робітничо-селянський уряд не втручається в справи України, він насмілюється говорити, що буде облаштовувати і армію, і мир для Росії. На це нахабне втручання в справи Росії може бути тільки одна ваша відповідь: руки геть!... Якщо він насмілюється закликати не визнавати народних комісарів, то ви закликайте українців скинути владу Петлюри, так само як ми скинули владу Керенського"18.

Зовсім по іншому сприйняли ініціативу керівництва Центральної ради генерал О. Каледін та інші реакційні сили. 14 листопада 1917 р. Донський козацький уряд, обговоривши телеграму Генерального Секретаріату від 9 листопада 1917 р., постановив: "Визнати за необхідне найскорішу угоду з Української радою на засадах, вказаних у телеграмі Секретаріату від 9 листопада із наступними застереженнями: 1) мир не може бути сепаратним; 2) міністерство повинно бути коаліційним, але без участі більшовиків".

Донський отаман О. Каледін при цьому зазначив, що "треба утворити союз Південно-Східних областей і України для боротьби із існуючим (ленінським) урядом. Необхідно з'ясувати місце, де буде мати перебування уряд союзу. Таким місцем повинно бути місто нейтральне, за можливістю на Півдні Росії. Це бажано і з огляду на певне ставлення наших союзників по війні (Антанти. - А.З.) до Південно-Східного союзу.

Далі, якщо Південно-Східному союзові й Україні доведеться утворити тимчасовий Російський уряд, треба думати про кошти"¹⁹.

В той же день газета "Вольний Дон" (орган Донського козачого уряду) вмістила інтерв'ю із генералом М.В. Алексєєвим, колишнім главковерхом, організатором відомої згодом Добровольчої армії (яка спершу називалася "Алексєєвська організація"): "Російська державність буде створюватися тут. Союз козачих військ уже заклав здорове ядро для цього. Уламки старої російської держави, що нині рухнула під небувалим шквалом, поступово будуть прибиватися до здорового державного ядра Південного Сходу"²⁰. І серед цих "уламків старої російської держави", серед цих трухлявих стовпів імперії Романових, до компанії Каледіна й Алексєєва "прибилася" й Українська Центральна рада!

18 листопада Генеральний Секретаріат постановив задовольнити прохання духонінської Ставки про переїзд до України, хоча й запропонував замість Києва, куди хотіла пребратися Ставка, Чернігів або Ніжин²¹. Сам М. Духонін не встиг скористатися з цієї пропозиції, але деякі рештки його оточення, зокрема комісар козачих військ при Ставці В.В. Шапкін, таки переїхали до Києва під крильце керівників УЦР.

22 листопада Генеральний Секретаріат зроз'явив ще один крок до зближення з Каледіним, прийнявши фактично його першу умову: "що ж до перемир'я, то ми визнаємо мир тільки загальний, а не сепаратний"²². Тобто уряд УЦР так само, як і Каледін, узалежнив укладання миру від волі держав Антанти, підтримавши тим самим продовження імперіалістичної війни й засудивши спроби більшовиків її припинити.

До цього ж часу відноситься й перший обмін представниками між Центральною радою і О. Каледіним. В Києві представником Донського козачого уряду став комісар козачих військ Південно-Західного фронту підсавул Черемшанський, який допомагав Генеральному Секретаріатові використовувати козачі частини для придушення робітничих і селянських виступів в Україні. В свою чергу уряд УЦР призначив своїм представником у Новочеркаську в уряді Каледіна офіцера Богданівського полку, члена Малої ради М. Галагана²³.

23 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся із офіційною нотою до уряду Південно-Східного союзу, а також контрреволюційних урядів Кавказу, Криму, Молдавії, Сибіру тощо із пропозицією негайно надіслати своїх представників до Києва задля участі в переговорах про утворення нового всеросійського уряду на основі: 1) укладення загального демократичного миру; 2) своєчасне скликання Всеросійських Установчих зборів²⁴. Таким чином, як слушно зазначив П. Пташинський, українська буржуазія намагалася стати на чолі всіх контрреволюційних сил Росії²⁵.

Щоправда, в офіційному роз'ясненні Генерального Секретаріату від 30 листопада 1917 р. вказувалось, що "переговори про утворення центрального правительства всієї Російської республіки" ведуться не тільки із урядами Дону, Кубані, Сибіру, Кавказу тощо, але і "з Народним Советом у Петрограді"²⁶. Про запрошення до цих переговорів Ради Народних Комісарів писав і Павло Христюк²⁷.

Однак, жодних документів про участь в цих переговорах Ради Народних Комісарів чи хоча б про те, що Генеральний Секретаріат взагалі повідомляв про них Раднарком, невідомо. А найбільш ґрунтовний історик Центральної ради Д. Дорошенко пише: "Ніякого федеративного російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причини, що він обминав реально існуючий уже уряд в Росії - Радун Народних Комісарів, супроти якого сам виявився надто слабким"²⁸.

Фактично єдиним, хто реально й активно підтримав ініціативу керівництва Центральної ради щодо створення нового російського уряду, був Донський уряд генерала О. Каледіна. 27 листопада товариш (заступник) отамана війська Донського генерал М. Богаєвський телеграфом дав доручення осавулу В.В. Шапкіну й підосавулу Черемшанському негайно розпочати переговори із Генеральним Секретаріатом "стосовно спільних дій в боротьбі з більшовиками". В.В. Шапкін відповів, що переговори вже почалися²⁹.

На допомогу Шапкіну й Черемшанському Донський уряд надіслав до Києва військового старшину (в козаків відповідало званню полковника) Н.Н. Кушнарьова, який 1 грудня 1917 р. прибув до столиці УНР, а 2 грудня приєднався до переговорів. В телеграмі, відправленій з Києва генералу М. Богаєвському 4 грудня 1917 р., хід переговорів із Генеральним Секретаріатом викладено таким чином: "Інформували одне одного, обмінялися думками на сучасні події й виробили пункти подальших спільних дій. Принципових розходжень немає. Завтра або... післязавтра Шапкін з представником України виїздить на Дон"³⁰.

Сам Н.Н. Кушнарьов, повернувшись до Новочеркаська на початку грудня, повідомив Донський уряд, що з боку Центральної ради й Генерального Секретаріату делегація зустріла "повну готовність увійти в контакт із Доном та йти з ним рука об руку", що досягнуто згоди на пересування козачих частин на Дон й про підтримку Центральною радою козацтва в разі більшовицького наступу на Південь³¹.

Таким чином, дії Генерального Секретаріату, спрямовані на формування нового російського уряду на противагу існуючому ленінському, й союз у цій справі із Каледіним чітко засвідчили, що керівництво Української Центральної ради перетворює її на центр всеросійської контрреволюції, центр захисту й порятунку старої поміщицької Росії, вірного постачальника гарматного м'яса на імперіалістичний фронт. Задля того, аби вислужитися перед буржуазією Росії і Антанти, заслужити її визнання і підтримку, лідери УЦР пішли на пряме втручання у внутрішні справи Росії, закликавши українських солдатів по всіх фронтах "не допускати братання і перемир'я" й не виконувати постанови Радянського уряду. Угода ж Генерального Секретаріату із Каледіним, навіть і не оформлена офіційно, але укладена фактично, ставила Центральну раду та її уряд у табір ворогів робітничо-селянської революції як в Росії, так і в Україні.

5.4. Політика Ради Народних Комісарів (ленінського уряду) щодо Української Народної Республіки в листопаді 1917 р.

Партія більшовиків, як єдина революційна пролетарська партія в Росії, з моменту свого створення завжди витупала проти великоруського шовінізму спершу царського, потім Тимчасового уряду за повне рівноправ'я і свободу відокремлення всіх пригноблених народів, за вільний союз між ними. Тому й проголошення Української народної республіки більшовики сприйняли як реалізацію права націй на самовизначення, записаного у Програмі РСДРП (параграф 9) і проголошеного в першому ж Декреті Радянської влади.

Газета "Известия ЦИК и Петросовета" 14 листопада 1917 р. писала: "Україна, проголосовши себе самостійною республікою, провела тільки в життя рішення II з'їзду (Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів в жовтні 1917 р. - А.З.), який визнав принцип прав націй на самовизначення...

Саме тому, що при владі перебуває уряд Рад, окремі частини Росії не зустрічають з його боку перепон для самостійного будівництва свого життя.

Й надана Радянською владою окремим частинам країни свобода створює набагато міцнішу спайку країни, ніж насильство Миколи II або Керенського"³².

Як бачимо, ця заява залишала деяку двозначність: чи виступають більшовики за "самостійне будівництво свого життя" кожним пригнобленим народом, чи за "міцнішу спайку" колишньої імперії. Така двозначність була імовірно наслідком недостатньої ясності в поглядах окремих лідерів партії й недостатньої розробленості програми з національного питання. Конкретна політика Радянського уряду Росії була більш чіткою й недвозначною.

Найголовнішим атрибутом кожної держави є власна армія, тому ставлення Ради Народних Комісарів до Української Народної Республіки було, на наш погляд, найбільш показовим саме у питанні про створення української армії. Ще влітку 1917 р. чимало українських солдатів по різних фронтах і гарнізонах російської армії виявили бажання утворити окремі українські частини. Хоча великий вплив на процес українізації армії мали націоналістичні сили, але навіть деякі радянські історики визнавали, що в цьому процесі була й демократична течія, прояв визвольних прагнень українських трудящих мас, їх боротьби проти національного гноблення³³. Радянський уряд із початку своєї діяльності не тільки не перешкоджав цьому, але й сприяв, звичайно намагаючись протидіяти спробам петлюрівців нацькувати українських солдатів на росіян. "Ті, що визнавали себе українцями, зводилися в окремі частини із виборним командуванням. Їм виділялася певна, в процентному відношенні кількість озброєння, й вони, в складі нових українських полків відправлялися до себе на батьківщину. Звичайно, ми намагалися добитися того, щоби на чолі цих частин стояли радянські комісари. Ми, понад того, брали з них урочисту обіцянку діяти в дусі Радянської влади," - згадував В. Антонов-Овсеєнко, який із 9 листопада до початку грудня 1917 р. був командувачем Петроградського військового округу³⁴.

Зокрема, українські солдати із резервних гвардійських полків, що стояли в Петрограді - Волинського, Павлівського, Ізмайлівського, Семенівського - утворили в листопаді полк імені Тараса Шевченка. При повному озброєнні і знаменах цей полк був відправлений з Петрограду й 24 листопада 1917 р. прибув до Києва. Я. Тинченко датою його прибуття називає чомусь 20 грудня (2 січня), але більше підстав є довіряти тогочасній київській пресі, яка вказує на прибуття полку саме 24 листопада³⁵.

Чимало солдатів цих гвардійських полків в Петрограді брали участь у повстанні проти царя в лютому 1917 р. і в жовтневому повстанні проти Тимчасового уряду, а в Києві частина полку імені Т. Шевченка підтримала січневе повстання 1918 р. проти Центральної ради, а частина брала участь у його придушенні³⁶.

З інших частин Петроградського гарнізону був сформований сердюцький полк імені П. Орлика, який на початку грудня прибув до Катеринослава і вразив місцевих петлюрівців своїми більшовицькими настроями. На виборах до Українських установчих зборів полк імені П. Орлика подав спільний список кандидатів із катеринославськими більшовиками³⁷.

В Москві формуванням українських полків займалася Українська військова рада, обрана І Українським військовим з'їздом Московського військового округу 16-18 жовтня 1917 р. 11 листопада 1917 р. новий радянський командуючий МВО Микола Муралов затвердив Українську військову раду МВО на правах відділу штабу округу. Зі складу українців-солдатів Московського гарнізону були утворені Чигиринський полк, який 5-6 грудня 1917 р. прибув до Харкова та полк імені гетьмана С. Наливайка, що прибув у Бровари під Києвом³⁸. Формувалися українські полки і по інших округах і фронтах російської армії.

Другим важливим питанням, із яким зіткнувся уряд В. Леніна у відносинах з Україною, була справа повернення історичних реліквій. В середині листопада 1917 р.

штаб Петроградської української військової ради звернувся до народного комісара у справах національностей Й. Сталіна із проханням передати українській владі деякі історичні цінності з музеїв Петрограда: козацькі знамена, булави, гармати та інші речі, захоплені й вивезені з України ще військами Петра I й Катерини II під час руйнування Запорізької Січі тощо. 16 листопада 1917 р. Й. Сталін вніс це питання на розгляд Ради Народних Комісарів. В той же день РНК постановила: "доручити Сталіну й Луначарському (народний комісар освіти. - А.З.) оприлюднити заяву, що рішення передати ці коштовності українському народові непохитно й буде приведено в дію після обміну думками із Центральною радою"³⁹.

17 листопада відбулася телеграфна розмова народного комісара національних справ Й. Сталіна із генеральним секретарем праці УНР Миколою Поршем і членом обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю Сергієм Бакинським.

Й. Сталін виклав погляди "центральної влади, обраної II Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів й визнаної з'їздом селянських депутатів, що відбувся нещодавно (Надзвичайний з'їзд Рад селянських депутатів 11-15 листопада 1917 р. - А.З.): "визнання за націями права на самовизначення аж до відокремлення утворення самостійної держави..." "Влада в краї, як і в інших областях, має належати всій сумі робітничих, солдатських і селянських депутатів, включаючи сюди й організації Ради. В цій царині постає широке поле для угоди між Центральною радою і РНК. Тому буде доцільно влаштувати нараду представників Центральної ради і представників народних комісарів."

Принагідно Й.Сталін повідомив, що "сьогодні представники петроградської секції Української Центральної ради за погодженням із Радою Народних Комісарів взяли національні українські реліквії - знамена тощо, відібрані в українців ще в добу Катерини II." В цьому Сталін випередив події. Насправді ж рішення ВЦВК про передачу цих реліквій було прийнято лише за тиждень після цієї розмови, а виконано значно пізніше (див. далі).

М. Порш зазначив, що Центральна рада - це також по суті Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, тому скликати новий з'їзд - зайве. Представник київських більшовиків С. Бакинський у відповідь на це вказав, що УЦР перешкоджає передачі влади Радам на місцяхі що "ми маємо на увазі найближчим часом скликання обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, а також обласного з'їзду партії нашої області спільно із харківською областю."

Й. Сталін підкреслив необхідність крайового з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів: "Ми вважаємо, що ви, кияни, одесити, харків'яни, катеринославці тощо, повинні взятися за скликання такого з'їзду, звичайно разом із Центральною радою", якщо вона на це піде. Однак, тут же Й. Сталін спробував поставити під сумнів приєднання до України губерній, які свого часу відрізав Тимчасовий уряд (тих самих "одеситів, харків'ян, катеринославців тощо"), вказуючи, що довільна анексія нових губерній ставить під сумнів демократичність Центральної ради.

М. Порш на це резонно відповів, що губернії Катеринославська, Харківська і Херсонська висловилися за приєднання ще до III Унівесалу⁴⁰.

Як бачимо, в політиці Ради Народних Комісарів щодо УЦР було досить лояльне ставлення і прагнення досягти угоди, хоч до кінця розробленої чіткої лінії ще не було, а в поглядах наркомнаца Й. Сталіна подекуди траплялися шовіністичні нотки. Розробкою цієї лінії стосунків із Україною невдовзі змушені були зайнятися особисто вожді більшовицької партії - В. Ленін та Л. Троцький.

22 листопада 1917 р. в промові на Всеросійському з'їзді військового флоту Володимир Ленін говорив: "Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні й ми говоримо: Ми безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу. Ми мусимо зломити те старе, криваве й брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів грала роль ката над іншими народами. Це минуле ми зметемо, на цьому минулому ми не залишимо камня на камені.

Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом із вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії"⁴¹.

23 листопада 1917 р. позицію Раднаркому щодо України виклав у телеграфній розмові із М. Криленком народний комісар закордонних справ Лев Троцький (25 листопада текст розмови було опубліковано в газеті "Известия ВЦИК"):

"Пропонуємо прийняти представника українського штабу при Вашій Ставці. Рівним чином пропонуємо включити представника Генерального Секретаріату до складу загальноросійської мирної делегації. Що стосується створення єдиного українського фронту з нинішнього Південно-Західного й Румунського, то питання залишається відкритим. Цілком схвалюю Вашу політику: не чинити ніяких перешкод пересуванню українських частин з півночі на південь, оскільки це допускається загальним становищем фронту і становищем транспорту. Українські трудящі маси мають на ділі зрозуміти, що загальноросійська Радянська влада не буде створювати жодних труднощів для самовизначення України, в якій б формі це самовизначення не вилилось, і що визнання Української Народної Республіки з боку російської влади найповніше.

Але ми вважаємо в той же час необхідним відкрито показати не тільки перед російськими, але й перед українськими трудящими масами протиріччя соціалістичної політики Радянської влади буржуазної політики Центральної ради, яка фактично стає, можливо мимоволі, в якійсь своїй частині - урядом заможних класів в Україні. Не маючи наміру найменшою мірою нав'язувати свою волю українському народові, Рада Народних Комісарів в той же час готова всіма залежними від неї засобами підтримати Ради українських робітників, солдатів і бідних селян в боротьбі проти буржуазної політики керівників нинішньої Центральної ради"⁴².

24 листопада 1917 р., виконуючи доручення Раднаркому, радянський гавкверх М. Криленко провів телеграфну розмову із генеральним секретарем військових справ УНР Симоном Петлюрою. Повідомивши про змову проти робітничої і селянської революції російської буржуазії та реакційних кіл козацтва, М. Криленко запитав Генеральний Секретаріат, чи пропустить він через Україну радянські революційні війська на Дон, просив затримати в Україні козацькі частини й прислати до Ставки представника Генерального Секретаріату на нараду про укладення перемир'я на фронтах⁴³.

В той же день пропозиції М.Криленка обговорив Генеральний Секретаріат. В його протоколі від 24 листопада зазначено, що уряд УНР:

"1) визнає, що конфлікт з Доном треба розв'язати не збройною силою, а порозумінням з донським правительством;

2) Генеральний Секретаріат категорично висловлюється проти пропуску війська на Дон через територію Української Республіки, бо це може викликати криваві сутички на Україні;

3) Генеральний Секретаріат не вважає можливим силоміць затримувати на Україні донців, визнаючи, що демократія козацька має таке саме право вільного переїзду, як і всяка інша демократія;

4) Генеральний Секретаріат щодосвідся вже з Каледіним в справі тих утисків, які чиняться в Донеччині робітникам на шахтах, і Каледін згодився ці утиски негайно припинити...

5) Генеральному Секретаріату неясно, в яку саме комісію запрошує Криленко делегатів Української Республіки, у комісію по заключенню миру чи тимчасового замирення і через те до в'яснення по цьому питанню відповіді Секретаріат дати не може."⁴⁴

Відповідь М. Криленкові передали в той же день телеграфом генеральні секретарі М. Порш і С. Петлюра. У звіті про їх розмову прямим дротом із М. Криленком, опублікованому в буржуазно-ліберальній газеті "Киевская мысль", відповідь Генерального Секретаріату викладена із деякими доповненнями. Зокрема, М. Порш і С. Петлюра заявили, що на прохання уряду УНР Каледін погодився вивести своїх козаків з Катеринославської губернії й "виправити допущені помилки", що козаки відмовилися придушувати український рух у Києві (ніби колись їх примушували виступати проти Центральної ради! Те, що ці ж саме козаки придушували робітничі і селянські виступи в Україні, і зокрема Жовтневі повстання в Києві та Вінниці, Генеральний Секретаріат не дуже турбувало. - А.З.), що Генеральний Секретаріат дозволив з огляду на це 5-й і 6-й козачим дивізіям проїхати на Дон залізницями України, а крім того уряд УНР наполягав на об'єднанні Південно-Західного й Румунського фронтів в один Український⁴⁵.

Розглянемо докладніше, що означала відповідь, викладена в рішенні Генерального Секретаріату (йдемо за текстом протоколу, як більш вірогідним):

1) "Порозуміння" із Каледінським урядом було можливим лише на основі повалення ленінського уряду - Ради Народних Комісарів. Генеральний Секретаріат це добре знав, бо мав із Доном тісні стосунки, і, пропонуючи "мирне розв'язання конфлікту", або просто грав на публіку, або мав на увазі "мирну ліквідацію Радянської влади" за планом Вікжеля.

2) Залишається неясно, чому "криваві сутички" мали виникнути тільки при просуванні через Україну революційних військ, але були відсутні при переїзді козаків-каледінців. Генеральний Секретаріат скромно умовчав про те, хто саме влаштував криваві сутички, аби не допустити революційні війська на Дон.

3) Донські козачі частини знаходилися не просто на теренах України, а на Південно-Західному й Румунському фронтах і повернутися додому могли лише по залізницях України, які контролювалися Генеральним Секретаріатом. Нагадаємо, що вже 10 листопада 1917 р. Раднарком розпочав поступову демобілізацію армії за віковими групами (роками призову). Питається, чому ж робітники й селяни - прості солдати - повинні були чекати своєї черги й тримати фронт, гниючи в окопах, а козаки цілими дивізіями повертатися додому? Зняття з позицій козачих частин спровокувало посилення самовільних втеч солдатів з інших полків і загрожувало зривом перемир'я, бо німецькі війська, побачивши відсутність російських частин перед собою, могли розпочати наступ, не чекаючи підписання мирного договору.

28 листопада 1917 р. на засідання Військово-революційного комітету Південно-Західного фронту його голова Григорій Разживін повідомив, що за сприянням представників УЦР "всі козаки пішли з позицій і хочуть їхати на Дон, 5-6 дивізіям козаків завантажилися вже у вагони". В постанові ВРК фронту говорилося: "З огляду на встановлений факт контрреволюційного руху на Дону й з огляду на те, що Українська Центральна рада сприяє відправці козачих частин на Дон, посилюючи тим самим контрреволюцію, допомагаючи організованому дезертирству з фронту й деморалізуючи інші частини, ВРК категорично вимагає від Української ради

припинити пропуск козачих частин на Дон й не перешкоджати просуванню радянських частин".⁴⁶

4) Питання про репресії проти робітничих організацій (заборони й арешти Рад, заводських і рудникових комітетів, страйкомів, профспілок тощо) на Донбасі, частину якого окупували каледінці, було піднято в переговорах між Генеральним Секретаріатом і Донським урядом лише один раз - в розмові генерального секретаря праці М.Порша із представником військового уряду Поляковим - через скарги, які поступали від робітників до Центральної ради. Розмова між Поршем і Поляковим відбулася 17 листопада 1917 р. й закінчилася обопільною згодою докладніше перевіряти "факти, які подають різні делегації". В той же день, як свідчення опіки Генерального Секретаріату над робітництвом, текст цієї розмови опублікувала "Робітнича газета" (орган УСДРП)⁴⁷.

Заява про згоду Каледіна припинити утиски - чистісінька вигадка. В той же день, коли відбулася розмова Порша і Петлюри із Криленком, Каледін запровадив на Дону військовий стан, а в ніч на 26 листопада загін юнкерів (можливо тих самих, яких при повному озброєнні відправила з Києва на Дон Центральна рада) розгромив приміщення Ростовської Ради робітничих депутатів, убивши при цьому двох її чергових членів⁴⁸.

5) Делегувати своїх представників до більшовицької Ставки, навіть на офіційне запрошення верховного головнокомандуючого М. Криленка Генеральний Секретаріат категорично відмовився під чисто формальним приводом. Для порівняння: 2 листопада той же Генеральний Секретаріат вирішив надіслати свою делегацію в духонінську Ставку за першим викликом помічника М. Духоніна - В. Вирубова⁴⁹. Тобто першу офіційну пропозицію Радянського уряду Росії мирним шляхом вирішити спірні питання керівництво УЦР зневажливо відкинуло.

Тим не менше того ж дня, 24 листопада, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет розглянув питання про передачу історичних цінностей українському народові. Народний комісар освіти Анатолій Луначарський, виступаючи на пленумі ВЦВК, сказав: "ці реліквії в художньому відношенні мало цінні. Вони лише є свідченням того, що російський народ, заволодівши свого часу Україною, забрав із собою і трофеї перемог, але ці трофеї перемог минулих часів, тепер, при проголошенні принципу свободи націй на самовизначення, як символ поневолення однією нацією іншої, здатні лише зганьбити російську свободу. Трофеї ці складаються з гармат, булав і прапорів". На пропозицію А. Луначарського ВЦВК прийняв рішення передати ці реліквії українському народові з улаштуванням свята братерства народів на площі перед Преображенським собором⁵⁰.

Однак, стосунки між УЦР та РНК дедалі погіршувалися. Відповідь Генерального Секретарату М. Криленкові чітко показала, що "демократія козацька" (генерали Каледін, Алексєєв і К^о) керівникам Центральної ради значно ближча, ніж уряд В. Леніна, обраний з'їздами Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 25 листопада Рада Народних Комісарів у зверненні "до всього населення" вперше визначає Центральну раду як буржуазну: "Буржуазна Центральна рада Української республіки, що веде боротьбу проти українських Рад, допомагає каледіну стягувати війська на Дон, заважає Радянській владі спрямувати необхідні військові сили по землі братнього українського народу для придушення каледінського заклоту"⁵¹.

27 листопада В. Ленін телеграфує у Ставку, запитучи про заходи, вжиті для боротьби із контрреволюцією на Дону та Уралі, і зазначає: "Ми вважаємо, що після вчорашньої заяви, зробленої Вам Петлюрою (очевидно, мається на увазі розмова М. Криленка із Поршем і Петлюрою 24 листопада. Інформація про неї могла дійти до Петрограда на день чи два пізніше. - А.З.), Рада явно і рішуче стала на бік кадетсько-

корніловської і каледінської контрреволюції. Ми за Радянську владу в незалежній республіці Українській, але не за контрреволюційну каледінську Раду"⁵².

В зв'язку з тим, що передачу історичних реліквій українського народу планувалося здійснити в руки представників Центральної ради, а остання відкрито не визнавала Раду Народних Комісарів урядом Росії ("центрального правительства нема", як було заявлено в III Універсалі), то РНК змушена була знову повернутися до цього питання. 29 листопада з'явилося урядове повідомлення: "Представники Всеукраїнської ради просили, щоби ця передача була здійснена в їх руки, проте в мандатах цих представників не було передбачено самої передачі й не було звернення до РНК як до законної верховної влади в Росії". З огляду на це, а також на різку форму, в якій представники УЦР вели переговори, "голова Ради Народних Комісарів і народні комісари закордонних справ, освіти й національних справ, заслухавши постанову особливої комісії з передачі українському народові його реліквій, а також протест Українського революційного штабу, постановили:

Подальші переговори про термін і порядок передачі реліквій вести з українською фракцією Центрального Виконавчого Комітету й офіційну передачу здійснити в руки довіреної особи цієї фракції"⁵³. Під "українською фракцією" малися на увазі три представники УСДРП та УПСР (правлячих партій Центральної ради), які входили до складу ВЦВК на той час (П.Г. Василюк, Д.К. Кириченко, П.І. Кулиниченко)⁵⁴.

Через обставини громадянської війни передача історичних цінностей, вивезених з України російським царизмом, українським музеям тоді не відбулася. Здійснена вона була лише у 1930-1932 рр. за клопотанням тодішнього народного комісара освіти України М. Скрипника та постановою ЦВК СРСР⁵⁵.

Того ж дня, 29 листопада, відбулася телеграфна розмова представника УЦР М. Порша із комісаром Державного банку Росії Георгієм Пятаковим. М. Порш запосив у Ради Народних Комісарів 90 млн. рублів для покриття заборгованості робітникам залізниць, зокрема страйкуючим робітникам Пвденно-Західної залізниці. Г. Пятаков відповів, що гроші будуть вислані безпосередньо страйкому залізниці, а взагалі забезпечення грошима України буде продовжено лише в тому випадку, якщо вона (УЦР) визнає владу Рад на місцях і допустить в Київську контору Держбанку комісарів Рад⁵⁶.

Взагалі керівники Української Центральної ради зайняли досить дивну позицію щодо Ради Народних Комісарів і в своєму роді навіть унікальну: від *неіснуючого*, на їх погляд, уряду вони намагалися отримати цілком конкретні *існуючі* культурні цінності та грошові суми. Звичано, така політика не могла бути основою для встановлення нормальних відносин.

Ще одним свідченням контрреволюційної позиції УЦР стала перехоплена тими ж днями Радянським урядом шифрована телеграма французького уряду своїй військовій місії на Румунському фронті (в Яси) від 28 листопада 1917 р. (ст.ст.): "всіма засобами підтримувати Українську раду" задля того, аби разом із козаками становити опір більшовизму, "втримати фронт і створити ядро для майбутньої розбудови розбитої імперії"⁵⁷.

Таким чином, політика Ради Народних Комісарів щодо України в листопаді 1917 р. (відправка українських полків на батьківщину, рішення про передачу історичних реліквій українському народові, запрошення представників УЦР в Ставку для участі у мирних переговорах із Німеччиною та віршення інших спірних питань) показує намагання лєнінського уряду встановити рівноправні і дружні відносини з Українською Народною республікою, забезпечити реальний суверенітет українського народу. Проте, всі спроби радянського уряду встановити нормальні відносини із

Українською Центральною радою розбилися об відверто ворожу позицію її керівництва. Лідери УЦР класові інтереси української та російської буржуазії, боротьбу проти робітничо-селянської революції поставили вище національних інтересів і національного суверенітету українського народу. Перетворення Центральної ради на один з центрів всеросійської контрреволюції і відверта підтримка нею антирадянського заклоту генерала Каледіна та інших "уламків старої російської держави" зробили конфлікт між Радянським урядом Леніна та Українською Центральною радою неминучим.

Примітки.

1. Любимов И.Н. Революция 1917 г. Хроника событий. Т.6. Октябрь - декабрь 1917 г. - М.-Л., 1930. - С.102.
2. Поликарпов В.Д. Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917 - февраль 1918 гг. - М., 1976. - С.61; Рид Дж. Десять дней, которые потрясли мир. - М., 1987. - С.127.
3. "Вольный Дон". - 1917. - 8 ноября. Цит. по: Поликарпов В.Д. Указ. соч. - С.67-68.
4. Голинков Д.Л. Разгром очагов внутренней контрреволюции в Советской России //Вопросы истории. - 1967. - № 12. - С.135.
5. Васюков С.М. Предыстория интервенции. Февраль 1917 - март 1918 г. - М., 1968. - С.250.
6. Декреты Советской власти. - Т.1. - М., 1957. - С.66.
7. Разложение армии в 1917 г. - М., 1925. - С.168-169.
8. Нежинский Л.П. Внешняя политика Советского государства в 1917 - 1921 гг.: курс на мировую революцию или на мирное сосуществование? //История СССР. - 1991. - № 6. - С.8-9.
9. Декреты Советской власти. - Т.1. - С.66.
10. Лавров В.М. "Крестьянский парламент" России. - М., 1996. - С.168-169, 187.
11. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.180.
12. Лавров В.М. Указ. соч. - С.206-213.
13. Разложение армии в 1917 г. - С.84-85; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле //УІЖ. - 1993. - № 1. - С.132-133; ВЖГВУ. - С.609.
14. УЦР. - Т.1. - С.404.
15. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.112-113.
16. УЦР. - Т.1. - С.408-409; 1917 год на Киевщине. - К., 1928. - С.370.
17. УЦР. - Т.1. - С.409-410; 1917 год на Киевщине. - С.376.
18. Большевицские военно-революционные комитеты. Сб. док. - М., 1958. - С.487-488.
19. Триумфальное шествие Советской власти. Сб. док. - Ч.2. - М., 1963. - С.156-157.
20. Поликарпов В.Д. Указ. соч. - С.68.
21. УЦР. - Т.1. - С.459.
22. Там само. - С.470.
23. "Рідний курінь" (Одеса). - 1917. - 23 листопада. Цит. за: Гарчев П.І. Червона гвардія України в Жовтневій революції. - Х., 1969. - С.92-93.
24. УЦР. - Т.1. - С.473.
25. НАІ. - С.8.
26. Вісник Генерального Секретаріату УНР. - 1917. - № 4. Цит. за: Голубко В. Армія УНР 1917-1918 рр. - Львів, 1997. - С.128.
27. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999. - С.351.
28. Дорошенко Д.І. Історія України. 1917-1932. - Т.1. - Нью-Йорк, 1954. - С.205.

29. "Вольный Дон". - 1917. - 29 ноября. Цит по: Поликарпов В.Д. Указ. соч. - С.347.
30. Триумфальное шествие Советской власти. Сб. док. - Ч.2. - С.106.
31. "Вольный Дон". - 1917. - 5 и 13 декабря. Цит. по: Кириенко Ю.К. Крах калединщины. - М.,1976. - С.101.
32. "Известия ЦИК и Петросовета". - № 225. - 1917. - 14 ноября. Цит. по: Шиловцев Ю.В., Гассан В.И. К истории конфликта между Совнаркомом и Украинской Центральной радой //Из истории борьбы местных организаций КПУ за построение социализма и создание коммунистического общества. - Х.,1968. - Вып 5. - С.38.
33. Ткачук А.Г. Крах спроб Центральної ради використати українізовані військові формування в 1917 р. //УІЖ. - 1967. - № 8. - С.75-84.
34. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. - М.,1924. - Т.1 - С.20.
35. Тинченко Я. Перша україно-більшовицька війна. - К.,1996. - С.123; 1917 год на Киевщине. - С.407.
36. Дегтяренко П. Из истории революции на Киевщине// Коммунистическая мысль. - 1922. - № 7 (19). - С.95.
37. Солдатенко В.Ф. Українська революція. - С.375; Большевицские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917-июль 1918). Сб. док. и мат. - К.,1990. - С.522-523.
38. Фарсобин В.В. О времени установления Советской власти в Харькове //Исторические записки. - Т.73. - 1963. - С.280. Прим.65; Тинченко Я. Вказ. праця. - С.122.
39. Шиловцев Ю.В., Гассан В.И. Указ. соч. - С.39; Владимир Ильич Ленин. Биохроника. - Т.5. - М.,1974. - С.65.
40. 1917 год на Киевщине. - С.531-534.
41. Ленин В.И. ПСС. - Т.35. - С.116.
42. Рубач М. К истории конфликта между СНК и УЦР //ЛР. - 1925. - С.56-57.
43. УЦР. - Т.1. - С.575. Прим.369.
44. Там само. - С.475.
45. 1917 год на Киевщине. - С.404.
46. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.228.
47. УЦР. - Т.1. - С.454.
48. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.211.
49. УЦР. - Т.1. - С.387.
50. Культурное строительство в СССР.1917-1927. Док. и мат. - М.,1989. - С.22; Декреты Советской власти. - Т.1. - С.169.
51. Декреты Советской власти. - Т.1. - С.155.
52. ШиловцевЮ.В., Гассан В.И. Указ. соч. - С.41.
53. Декреты Советской власти. - Т.1. - С.168-169.
54. Культурное строительство в СССР. 1917-1927. - С.288.
55. Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною //УІЖ. - 1972. - №2. С.67-70.
56. Любимов И.Н. Указ.соч. - С.237.
57. Антонов-Овсеенко В.А. Записки. - Т.1. - С.124-125; Косик В. Франція і питання самостійності України. 1917-1919 рр. //Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. - Т.225. - Львів, 1993. - С.281-282.

Глава 6.
Рада Народних Комісарів і Українська Центральна рада
в грудні 1917 р.: між миром і війною.

6.1. Спроби революційних військ проїхати через територію України на Дон на боротьбу із Каледіним.

Розуміючи, що заколот генерала Каледіна спрямований на повалення Радянської влади і придушення робітничо-селянської революції в цілому в Росії, Рада Народних Комісарів вживає всіх заходів для ліквідації каледінщини. Оскільки Червоної Армії тоді ще не існувало, то головну роль у боротьбі із Каледіним відігравали революційні солдати старої армії та робітнича Червона Гвладія. У військовому відношенні, звичайно, найбільш підготовленими були солдати старої російської армії, тому на них в першу чергу й розраховувало радянське командування.

6.1.1. 1-й Мінський революційний загін.

29 листопада 1917 р. Революційний польовий штаб при Ставці в Могильові перейменував Південний загін ВРК Західного фронту у 1-й Мінський революційний загін, призначив його начальником штабс-капітана Андреева і поставив завдання: "Придушення контрреволюційного заколоту Каледіна". 30 листопада вийшов наказ РПШ № 10: командиром 1-го Мінського революційного загону був призначений старий більшовик поручик Рейнгольд Берзін, а начальником штабу - капітан Андреев. Загону було наказано рухатися двома шляхами: через Гомель - Бахмач та Брянськ - Орел - Курськ - Воронеж в загальному напрямку на Харків - Ростов-на-Дону¹.

1 грудня в Гомелі Р. Берзін видав свій наказ № 1 по Мінському загону. Він розбив свій загін на дві колони, названі за номерами полків старої армії, що входили до них: 17-та колона полковника Зайцева, куди входив 17-й сибірський стрілковий полк, рухалася через Брянськ - Курськ - Чертково, а 19-а колона, командиром якої був полковник К.М. Валобуєв, а комісаром І. Алістратов, мала їхати від ст. Клинци й Унеча через Гомель, Бахмач і Харків. До 19-ї колони входили 19-й сибірський стрілковий полк, 37-й запасний піхотний полк, 3 кулеметні команди й одна шестигарматна батарея. Тим же шляхом мала рухатися й частина резерву 1-го Мінського революційного загону - 60-й сибірський стрілковий полк під командуванням Розенберга².

Дізнавшись про те, що революційні війська вирушили з Гомеля на Бахмач, вузлову станцію у Чернігівській губернії, генеральний секретар військових справ УНР Симон Петлюра телеграфує в Чернігів (близько 2-ї години ночі, імовірно, на 2 грудня, у Д. Дорошенка помилково - наприкінці листопада) губернському комісару Д. Дорошенко і наказує негайно вислати український батальйон з Ченігова до Бахмача, щоб не пропустити революційні війська через територію України³. Такий саме наказ отримав, очевидно, й командир 622-го українського полку полковник Менза, який своїми гайдамаками зайняв станцію Бахмач⁴.

Діставшись до станції Доч, передові частини 19-ї колони зустріли там заслін 622-го українського полку, що перегородив їм дорогу. Після цього на станції Сновськ (нині місто Щорс), де зупинилися головні сили 19-ї колони, було скликано загальні збори ротних комітетів і представників солдатів. В. Антонов-Овсеєнко головну провину за цю зупинку й подальший відступ 19-ї колони покладає на полковника К. Валобуєва "Марно тов. Берзін, діючи за вказівкою Ставки, вимагав від начальника колони Валобуєва рішучих дій. Валобуєв вступив у переговори з українським полком, що зайняв Бахмач і розібрав попереду колію. Українці заявили, що в жодному разі не

пропустять наш загін і будуть стріляти. Валобуєв за таких обставин не наважився діяти"⁵.

Однак, біографія Костянтина Валобуєва щось не дуже узгоджується із уявленнями про нерішучу, недосвічену чи слабохарактерну людину. К.М. Валобуєв прослужив майже 20 років у царській армії, пройшовши шлях від солдата до полковника, останнє звання отримав на фронті імперіалістичної війни. З перших днів Радянської влади К.М. Валобуєв перейшов на її бік, а в 1918 - 1920 рр. був начальником штабу військ ВЧК та начальником військ внутрішньої охорони республіки⁶. Вочевидь справа полягала в іншому.

За матеріалами спогадів, зібраних свого часу Чернігівським істпартом, В.К. Щербаків так описував подальші події в Сновську. Командир 19-ї колони Валобуєв сказав зборам таке: Главковерх вимагає надіслання 19-го полку на допомогу більшовицьким частинам, що б'ються на Дону. Проїхати треба через Бахмач - Харків - Ростов. Між тим війська Центральної ради ухвалили не пропускати радянських військ через територію України. К.М. Валобуєв вважав за потрібне виконати наказ і захопити ст. Бахмач з бою. І ось чому: коли він запропонував (напевно, телеграфом. - А.З.) українському полковникові Мензі прийняти наших делегатів для переговорів, той запропонував їм іти пішки від ст. Мена до ст. Бондарівка, звідки їх із зав'язаними очима доставлять до штабу військ УЦР. Таку пропозицію К.М. Валобуєв вважав образливою й обстоював наступ на Бахмач, бо через Брянськ буде важко проїхати на Дон.

Проте інші промовці висловилися проти цього. Член Головного виконкому Ліваво-Роменської залізниці Ласівський закликав солдатів "не проливати братньої крові", заявивши, що залізничники застрайкують в разі просування більшовиків силою. Ласівського підтримав і голова Сновської Ради робітничих депутатів Х. Николаєвський. В результаті, як пише В. Антонов-Овсеєнко, збори 19-ї колони "висловились проти наступу на Бахмач, заявили, що будуть боротися лише проти Каледіна й готові їхати на Харків тільки через Брянськ". Тим часом гайдамаки 622-го полку розібрали колію між ст. Чесноковка й Бахмач. К.М. Валобуєву із його колоною довелося 3 грудня повернутися до Гомеля⁷.

П.І. Гарчев пише, що причиною цього було те, що війська Мінського революційного загону не мали санкції вступити в бій із військами Центральної ради⁸. Однак, В. Антонов-Овсеєнко був іншої думки. За його даними, Ставка вимагала найрішучіших дій для прориву через Бахмач, "але всередині 19-ї колони було чимало солдатів, які вважали себе українцями, й було дуже мало революційних свідомих елементів, які розуміли контрреволюційність Ради"⁹. Поданий вище опис мітингу в Сновську показує, що такого розуміння на початку грудня не було ще й у більшості робітників Чернігівщини: Український Жовтень ще не визрів у свідомості трудящих мас.

Я. Тинченко без жодних посилань на джерела стверджує, що проти Центральної ради відмовився виступати 17-й стрілецький полк, коли війська УЦР зупинили його на Чернігівщині¹⁰. Однак, 17-й сибірський стрілковий полк взагалі на територію України не заходив, а рухався за маршрутом Брянськ - Курськ - Воронеж - Ліски - Чертково¹¹. Залишається невідомим, чи Я.Тинченко навмисно вигадав цей епізод, чи просто переплутав 17-й і 19-й сибірський полки.

Взагалі ж, як згадував тодішній радянський верховний головнокомандувач М. Криленко, регулярні полки старої царської армії виявилися непридатними й небоєздатними для громадянської війни. "Всі полки, що викликалися з фронту, вийшовши за лінію окопів в тил, відмовлялися йти в бій незалежно від цілей, які ця

боротьба переслідувала". Особливо це відчував РПШ в Могильові¹². Втомленість солдатів тривалою імперіалістичною війною переважала всі інші мотиви.

6.1.2. 2-й гвардійський корпус.

Подібним же чином розгорталася подія і в 2-му гвардійському корпусі 7-ї армії Південно-західного фронту на Поділлі. Вище було описано, яку роль цей корпус відіграв у розгромі прибічників Керенського на початку листопада 1917 р. у Винниці й Жмеринці. На той час він налічував близько 60 тис. бійців¹³.

Ще у 1920-х роках Павло Скоропадський у своїх спогадах (уривки з яких вийшли вперше в альманасі "Хліборобська Україна" в 1922-1923 рр. в перекладі на українську мову В. Липинського, бо сам "пан гетьман вся України" до кінці життя української мови так і не навчився) запустив в історіографію міф про те, нібито наприкінці листопада - початку грудня 1917 р. 2-й гвардійський корпус "під проводом агітаторши Бош" намагався захопити Київ, й лише він, генерал П. Скоропадський, зі своїм 1-м українським корпусом (колишнім 34-м армійським) врятував тоді Київ і Центральну раду. "Взагалі, я без перебільшення можу сказати, що якщо більшовики з'явилися в Києві лише 21 січня, а не в листопаді, то причиною того (був) мій корпус, який зайняв вказані залізничні й рішуче протидіяв появі озброєних частин більшовицького спрямування на цій лінії"¹⁴. Потім цей міф підтримали Д. Дорошенко, Ф. Турченко тощо¹⁵.

Як же подія відбувалися насправді? Перш за все, стосовно "агітаторши Бош". Євгенія Бош дійсно побувала в частинах 2-го гвардійського корпусу, але це було 31 жовтня - 2 листопада 1917 р., й більше вона туди не поверталася. В листопаді - на початку грудня 1917 р. Є.Б. Бош знаходилася в Києві, а отже ніяк не могла вести корпус зі Жмеринки¹⁶. Хоча наприкінці листопада 1917 р. з огляду на наростаючу небезпеку з боку військ УЦР для запланованого на 4 грудня I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, Є. Бош пропонувала Київському комітетові більшовиків викликати на допомогу частини 2-го гвардійського корпусу. Ця ідея знайшла підтримку в голови Київського Військово-революційного комітету Леоніда Пятакова, який навіть направив делегата із відповідним проханням у Ставку. Проте більшість Київського комітету РСДРП(б) висловилося проти цього плану як авантюрного¹⁷.

Причини такого рішення пояснює лист Київського гарнізонного ВРК до ВРК при Ставці від 2 грудня 1917 р., підписаний головою Київського ВРК Л. Пятаковим та секретарем А. Карпенком:

"В Києві зараз знаходиться близько двох дивізій українських військ, що до останнього часу підтримували Центральну раду.

Вступати з ними в бій було б безглуздя, не розколовши їх.

В даний момент серед них розкол уже є й підтримувати Центральну раду проти Рад вони не будуть, а отже треба діяти вищою мірою обережно, щоби знову не об'єднати їх проти великоросів.

Після тривалих спорів ми остаточно вирішили (спільно з т. Зинов'євим) займати залізничні вузлові станції, не чіпаючи Київ. Лінію Фастів - Жмеринка займає 2-й гвардійський корпус. Лінію Сарни - Коростень маєте зайняти ви. Лінію Бахмач - Ніжин бажано зайняти латиськими полками"¹⁸.

Я. Тинченко про "агітаторшу Бош" вже не пише, але заявляє, що частини 2-го гвардійського корпусу на чолі із "начальником західного загону Феєрбендом" мусили з Деражні здійснити наступ на Вінницю, Житормир і далі на Київ. При цьому Я. Тинченко посилається на спогади більшовика Юхима Краснова, що був членом ВРК цього корпусу¹⁹. Однак, сам Ю.О. Краснов у тих спогадах, на які посилається Я. Тинченко, жодним словом про "Феєрбенда" не згадує, а наступ на Вінницю й Київ відносить до січня 1918 р., коли корпус пробивався із фронту в Росію²⁰.

Як свідчать спогади народного комісара по боротьбі із контрреволюцією на півдні Росії В. Антонова-Овсеєнка й документи Революційного польового штабу при Ставці в Могильові, радянське командування в листопаді - грудні 1917 р. не планувало наступ цього корпусу на Київ. Згідно з планом В. Антонова-Овсеєнка РПШ вирішив перекинути частини 2-го гвардійського корпусу через Катеринослав у Донбас для боротьби із Каледінім. Для виконання цього РПШ направив у Жмеринку, в розташування цього корпусу члена ВРК при Ставці прапорщика Вольфганга Феєрабенда (а не "Феєрбенда", як у Я. Тинченка) і члена РПШ при Ставці Є.І. Лисякова. При чому В.А. Феєрабанд був призначений РПШ "начальником Західного зведеного загону, що діє проти Каледіна"²¹.

Що являв собою цей корпус? Я. Тинченко безапеляційно й без жодних посилянь заявляє, що 2-й гвардійський корпус, як і 1-й Туркестанський Окремої армії - це "яскраво російські", "найбільш реакційні корпуси"²². Ми вже описували вище роль 2-го гвардійського корпусу у жовтневих подіях на Поділлі, тому ненависть до нього різних панів та підпанків зрозуміла. Що ж до національного складу корпусу, то в нас також є декілька свідчень.

Судячи з того, що в січні - лютому 1918 р. рештки 2-го гвардійського корпусу, що залишилися після стихійної та організованої демобілізації, були переправлені додому у Воронежську й Тамбовську губернії²³, більшість солдатів цього корпусу мали становити саме росіяни. Проте й кількість українців серед них також була значною. Є.Б. Бош, яка на початку листопада 1917 р. провела серію мітингів в частинах корпусу, згадувала, що солдати багатьох частин зустрічали її доброзичливими зауваженнями українською: "Послухаємо, послухаємо, що нам баба скаже". Особисто в неї навіть склалося враження, що корпус "у величезній більшості складався з українців"²⁴.

Те, що такі враження не були безпідставними чи просто вигадкою, засвідчує документ, який з ідеологічних причин ніколи не використовували радянські історики. Це телеграма комісара РПШ Є.І. Лисякова (у В. Винниченка помилково - "Ликов") радянському главковерхові М. Криленку від 4 грудня 1917 р.: "Другий гвардійський корпус в моєму розпорядженні. Роззброюю українців, але солдати відмовляються з огляду на те, що в кожному полку є до 1000 українців. Пробирав обеззброїти два ешелони гайдамаків, але це не вдалося через їхню непохитність..."²⁵

А.Г. Ткачук та Л.Є. Дещинський за даними московських архівів наводять наступний склад Військово-революційного комітету 2-го гвардійського корпусу в листопаді 1917 р.: голова - військовий лікар В. Зенькович, члени - Ю.О. Краснов, В.А. Упир, В.У. Лаврентьєв, Й. Петров, П. Блохін, О. Яковлев, М. Сластенов (у Л.Є. Дещинського - І.С. Сластенков)²⁶.

Автори енциклопедії "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні" серед активістів-більшовиків цього корпусу наводять чотири прізвища: В.А. Упир, М.А. Дударєв, І.К. Сударушкін та С.А. Краснов (очевидно, Юхим Олексійович Краснов)²⁷. Судячи з того, що першим названо В.А. Упиря явно не за алфавітним принципом, маємо підстави думати, що саме В.А. Упир очолював більшовицьку організацію 2-го гвардійського корпусу.

Василь Антонович Упир - селянин з Полтавщини, який на фронті вступив у партію більшовиків, був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів від 3-ї гвардійської піхотної дивізії 2-го гвардійського корпусу, а після з'їзду Петроградський ВРК призначив його помічником комісара 7-ї армії І. Васяніна²⁸. До цього додамо, що Іван Майстренко, який зустрічався із В. Упирем на Полтавщині у 1919-1920 рр., коли той був військовим комісаром Кобеляцького повіту й командиром партизанського загону, вважав Василя Упиря за приклад ідейного й

чесного більшовика. Пізніше, як пише І. Майстренко, В. Упир пристав до опозиції Л. Троцького й розділив долю всіх троцькістів²⁹.

Про В. Зеньковича нам нажаль більш повних даних розшукати не вдалося. Ю.О. Краснов у своїх спогадах, написаних через 50 років після 1917 р., пише, що колишній голова ВРК 2-го гвардійського корпусу Зенькович загинув на Північному фронті під час громадянської війни³⁰. В довіднику біографій учасників боротьби за Радянську владу на Півночі Росії "Незабутні імена" згадується лише один більшовик Зенькович, убитий білогвардійцями під Архангельськом 2 серпня 1918 р. - це військовий комісар Архангельської губернії Андрій Георгійович Зенькович. Він ніколи не був військовим лікарем, а наприкінці 1917 - початку 1918 рр. перебував у Архангельську, а отже й не міг бути у 2-му гвардійському корпусі³¹. Оскільки про загибель А.Г. Зеньковича радянська преса писала ще у 1918 р. й пізніше, а імена та ініціали тоді у пресі вказували рідко, то Ю. Краснов, прочитавши ці повідомлення, і міг подумати, що йдеться про колишнього голову ВРК 2-го гвардійського корпусу.

Упорядники збірника документів "Жовтнева революція й армія" (М., 1973) ототожнили В. Зеньковича із Трохимом Павловичем Зинкевичем (Зинієвичем)-учасником Жовтневого повстання в Петрограді, делегатом II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів від Архангельська, що був призначений 1 листопада 1917 р. комісаром Петроградського ВРК в резервному гвардії Кексгольмському полку (в Петрограді)³². Але й це ототожнення мало вірогідне, бо ні форма прізвища, ні ініціали В. Зеньковича не співпадають із Т.П. Зинкевичем³³.

Завершуючи цей відступ, треба сказати, хоч питання про національний склад солдатів 2-го гвардійського корпусу потребує подальшого дослідження, але наявність значної кількості українців серед них не викликає жодних сумнівів.

Подальші події в цьому корпусі після прибуття туди В.А. Феєрабенда та Є.І. Лисякова на початку грудня 1917 р. найбільш докладно описано в "Записках" В. Антонова-Овсеєнка:

"Тов. Феєрабєнд, після повернення звітти у Ставку, повідомляв, що, ще до його прибуття в гвардійський корпус (Жмеринка) комісар 7-ї армії (Іван Васянін. - А.З.) розпорядився відправити батальйон Волинського полку на ст. Вінниця, де гайдамаки його обеззброїли. На нараді представників корпусу вирішено було роззброїти у відповідь гайдамацькі ешелони, але наша нерішучість дала гайдамакам можливість уїхати.

Потім Центральна рада і штаб Південно-Західного фронту відмовилися дати ешелони для відправки корпусу на Дон проти Каледіна.

Феєрабєнд **у відповідь** (виділено нами. - А.З.) вирішив спрямувати корпус на Київ, план був розроблений спільно з комітетом 2-го гвардійського корпусу, але залізниці й телеграф застрайкували на добу. Жмеринка й околиці оголошено у воєнному становищі, призначено комісарів на станцію і депо, при начальнику руху залізничного вузла, начальник гарнізону, організовано В.Р. трибунал, викликано залізничний батальйон. Армійський комітет (7) і командарм 7 мало надавали підтримки. Біля Білої Церкви й Вапнярки радівцями підірвано колії й корпус відрізано.

Феєрабєнд вирішив спрямувати на Київ і 7 Фінляндську дивізію (з боку Деражні й Вінниці), але дивізія відмовилася відправитися без розпорядження Армкомітету 7. Наказано виділити з корпусу всіх небажаючих іти проти Центральної ради. 23 і 27 грудня (10 і 14 грудня ст. ст. - А.З.) виступили перші полки походним порядком на Вінницю. До них з'явилася делегація від 3 полків гайдамаків, мортирного дивізіону, донських і уральських козаків. Їм заявлено, що угода може бути, якщо вони відмовляться від Центральної ради.

Вночі в містечку Браїлов українцями (військами УЦР. - А.З.) оточені й роззброєні 2 батареї 4-го стрілкового полку й 2 батареї. (Так у тексті. В ніч на 15(28) грудня в Браїлові 611-й стрілковий полк 153-ї (2-ї української) дивізії 1-го українського корпусу оточив і роззброїв два батальйони 4-го гвардійського стрілкового полку та дві батареї стрілкової бригади³⁴. - А.З.) У відповідь був відкритий артилерійський вогонь по Браїлову й вислано Кексгольмський полк, але цей полк самовільно вернувся. Корпус перейшов до оборони: з Вапнярки й Журавльовки почали загрозувати українці. Й "начальник західного загону" Феєрабенд повернувся у Ставку повідомити про свою невдачу³⁵.

Отже рішення про спрямування 2-го гвардійського корпусу на Київ прийняв комісар РПШ при Ставці В.А. Феєрабенд у відповідь на відмову Центральної ради пропустити частини корпусу на Дон й надати для цього ешелони. Наказ № 1 по військам 2-го гвардійського корпусу про виступ проти Центральної ради за підписом "начальник західного загону по боротьбі із контрреволюцією", датований 4 грудня 1917 р.³⁶ Тобто відмова представників УЦР пропустити корпус на Дон і роззброєння батальйону Волинського полку мали статися до цього дня.

Павло Скоропадський пише, що чутки про намір 2-го гвардійського корпусу йти на Київ до нього дійшли десь 22 листопада. Наступного дня П. Скоропадський за власною ініціативою рушив свій 1-й український корпус з Деражні на схід з метою перекрити шлях 2-му гвардійському корпусу на Київ. Через вісім днів, тобто 1 грудня, корпус П. Скоропадського зайняв Козятин й тут отримав телеграму С. Петлюри про передачу його в розпорядження Генерального Секретаріату й про те, що на П. Скоропадського покладена оборона Правобережної України з підпорядкуванням йому всіх інших частин. "Вже через два дні після того, як я зайняв Козятин, зі Жмеринки почав рухатися 2-й гвардійський корпус по напрямку Києва. 4-го чи 5-го грудня рушили два ешелони Волинського полку, чистішої води більшовики. Я зрушив їм назустріч Стрілковий Український дивізіон й команди добровольців залізничників, й тої ж ночі в балці неподалік Вінниці волинці були захоплені зненацька, обеззброєні, негайно посаджені в потяги й відправлені на північ у Великоросію"³⁷.

Радіотелеграма від імені загальних зборів 600 українців - солдатів гвардії Кексгольмського полку 2-го гвардійського корпусу із протестом проти роззброєння батальйону гвардії Волинського полку датована 5 грудня 1917 р.³⁸, а телеграма Є.І. Лисякова (Ликова) про роззброєння ешелону волинців в Ставку відправлена 4 грудня³⁹. Тобто роззброєння військами П. Скоропадського батальйону Волинського полку поблизу Вінниці найімовірніше сталося в ніч на 4 грудня 1917 р.

Чи мав намір 2-й гвардійський корпус до 4 грудня 1917 р. дійсно захопити Київ? Жодних доказів цього не існує. План Київського ВРК, викладений в листі Л. Пятакова до ВРК при Ставці від 2 грудня 1917 р. передбачав лише, що 2-й гвардійський корпус займе залізницю Жмеринка - Фастів, не чіпаючи Київ (див. вище). РПШ при Ставці і В. Антонов-Овсеєнко взагалі планували перекинути цей корпус на Дон проти Каледіна.

С. Петлюра, виступаючи на I Всеукраїнському з'їзді Рад в Києві 5 грудня 1917 р., заявив: "За отриманими нами сьогодні відомостями, перші ешелони більшовицьких військ, що спрямовані проти нас з боку Гомеля, вже наближаються до Бахмача... Криленко хотів рушити на нас 2-й гвардійський корпус. Пам'ятаючи прислів'я "береженого бог береже", ми цей корпус затримали"⁴⁰.

Брехливість цієї заяви очевидна: і 1-й Мінський революційний загін, концентрований в Гомелі, і 2-й гвардійський корпус 29-30 листопада 1917 р. отримали наказ РПШ при Ставці вирушити на Дон. Зупинивши їх, С. Петлюра фактично допомагав Каледіну.

Нам невідомо, чи повідомляв про своє рішення спрямувати 2-й гвардійський корпус на Київ В.А. Феєрабенд радянську Ставку. Принаймні в телеграмі Є.І. Лисякова (Ликова) від 4 грудня є фраза: "Щоб рушити проти українців необхідно виділити українців і відіслати їх на фронт; тоді можна рушити на Київ"⁴¹.

Чи давала Ставка дозвіл на похід 2-го гвардійського корпусу проти Центральної ради в грудні 1917 р.? Відомі на сьогодні документи дають негативну відповідь на це запитання. 6 грудня 1917 р. начальник РПШ при Ставці М.К. Тер-Арутюнянц в листі до В.А. Феєрабенда знову повторює свій попередній наказ: "Негайно виступити на Дон"⁴².

План В.А. Феєрабенда розгромити Центральну раду силами 2-го гвардійського корпусу не знайшов підтримки ні в комісара 7-ї армії І. Васяніна, ні у Військово-революційного комітету 7-ї армії (голова - лівий есер О. Ленговський), ні у більшості солдатів. Наказ ВРК 7-ї армії від 5 грудня 1917 р. підкреслював, що ВРК не визнає влади УЦР та її намісників й не бажає під їх командуванням тримати "Український фронт" проти німців: "Ми, росіяни, готові захищати Україну, де влада буде належати народу, але захищати Україну, де владарюють слуги поміщиків і капіталістів, Петлюри, ми захищати не будемо й підемо до себе на батьківщину. Хай українці захищають свої кордони. Втручатися в справи України ми не будемо"⁴³.

Член ревкому 7-ї армії Б. Леонідов, згадуючи про невдалу спробу 2-го гвардійського корпусу просунути в бік Вінниці й далі до Києва "під керівництвом якогось Файнберга (очевидно, мається на увазі В. Феєрабенд. - А.З.), що мав нібито повноваження від Ставки", пише, що солдати "не розуміли в достатній мірі ні мети, ні смислу боротьби, яка вимагала нових жертв на шляху до Росії"⁴⁴.

Таким чином, головною причиною недач спроб 1-го Мінського революційного загону і 2-го гвардійського корпусу подолати опір Української Центральної ради й проїхати на Дон через Україну (а останнього й рушити в бік Києва за наказом В. Феєрабенда) була в тому, що більшість українських робітників, солдатів і селян на початку грудня 1917 р. ще не були готові до боротьби проти Центральної ради, не розуміли достатньо її контрреволюційний характер. За відсутності українського радянського центру, подібного до ВЦВК та Ради Народних Комісарів у Росії, Центральна рада в свідомості трудящих мас продовжувала залишатися своєрідним національним парламентом, представницьким органом України. Тому й спроба В. Феєрабенда спрямувати на Київ проти УЦР 2-й гвардійський корпус не могла бути на той час ні чим іншим, як авантюрою, яка б штовхнула українських солдатів в обійми української буржуазії, як про це слушно попереджував Л. Пятаков в листі від 2 грудня 1917 р.

Спроби радянських військ просунути через Україну на початку грудня 1917 р. показали силу української буржуазії і слабкість та неорганізованість українського пролетаріату. Український Жовтень, тобто встановлення пролетарської диктатури в Україні, ще не визріли в свідомості мас. Пролетарі України на той час ще не були готові захопити владу й не мали для цього відповідних організацій - всеукраїнського об'єднання більшовиків та всеукраїнського об'єднання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

6.2. Ультиматум Ради Народних Комісарів від 4 грудня 1917 р.

4 грудня 1917 р. радянський верховний головно-командувач М. Криленко передав телеграфом у Київ документ, який багато хто з істориків вважає початком війни між Радянською Росією і Українською Народною Республікою. Це був написаний В. Леніним і прийнятий Радою Народних Комісарів "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради".

Перш за все в "Маніфесті" підкреслено, що інтересам єдності і братерства робітників і трудящих, експлуатованих мас у боротьбі за соціалізм відповідає забезпечення повного права на самовизначення для всіх пригноблених народів.

"Тому ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську Республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень, і безумовно."⁴⁵

На думку В.Ф. Солдатенка, "В. Ленін зовсім не випадково не вдається до офіційної назви тогочасного державного утворення - "Українська Народна Республіка", а з розрахунком говорить про "народну Українську республіку", що її, як видно з подальших положень документа, Центральна рада не могла представляти... Таким чином, "Маніфест" не дає жодної підстави трактувати його як визнання Центральної ради і УНР"⁴⁶.

Тут ми не можемо погодитися із В. Солдатенком. Дійсно, для В.Леніна і більшовиків означення "народна" було важливіше, ніж "Українська", тому "народна" вони й поставили на перше місце, однак це зовсім не означало, що реально існуючу УНР вони не вважали народною і не визнавали.

Слід зазначити, що усталеної форми назви цього державного утворення на той час не було й в офіційних документах Центральної ради і Генерального Секретаріату. Наприклад, звернення С. Петлюри до воїнів-українців від 11 листопада 1917 р. мало назву: "Заклик до всіх українців по фронтах правительства Української республіки", а підписано цей "заклик" - "Генеральний секретар військових справ Української республіки Петлюра"⁴⁷. Як бачимо, слово "народна" в назві УНР С. Петлюра взагалі опустив. Звернення Генерального Секретаріату до уряду Південно-Східного союзу від 23 листопада 1917 р. написано від імені " уряду Української республіки"⁴⁸.

Таким чином офіційно назва "Українська республіка" вживалася УЦР та її органами паралельно із назвою "Українська Народна Республіка". Отже визнання Української республіки в "Маніфесті" РНК було саме визнанням УНР, як волевиявлення українського народу. Іншої Української республіки на той час не існувало. А назву УНР більшовики зберегли навіть тоді, коли сформували свій радянський уряд України.

Щоб остаточно розвіяти сумніви щодо цього, нагадаємо фразу з розмови Л. Троцького із М. Криленком від 23 листопада 1917 р., опублікованої в "Известиях ВЦИК" 25 листопада: "визнання Української Народної Республіки з боку російської влади найповніше" (див. вище 5.4.).

Далі "Маніфест" РНК зображував ті відветро ворожі дії щодо Радянської влади як в Росії, так і в Україні, які вчинило керівництво УЦР:

"Такими кроками були, по-перше, дезорганізація фронту.

Рада переміщує і відкликає *односторонніми* наказами українські частини з фронту, руйнуючи таким чином єдиний загальний фронт до розмежування, яке можна здійснити лише шляхом організованої угоди урядів обох республік.

По-друге, Рада приступила до роззброєння радянських військ, що перебувають на Україні (малося на увазі роззброєння військами УЦР більшовицьки настроєних частин у Києві в ніч на 30 листопада 1917 р.⁴⁹ - А.3.).

По-третє, Рада підтримує кадетсько-каледінську змову і повстання проти Радянської влади. Посилаючись явно брехливо на автономні нібито права "Дону і Кубані", прикриваючись цим каледінські контрреволюційні виступи, які йдуть врозріз з

інтресами й вимогами величезної більшості трудового козацтва, Рада пропускає через свою територію війська до Каледіна, *відмовляючись пропускати війська проти Каледіна.*"

Виходячи з цього, Рада Народних Комісарів ставила Центральній раді такі питання:

"1. Чи зобов'язується Рада відмовитись від спроб дезорганізації фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати надалі без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, що направляються на Дон, Урал або в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада сприяти революційним військам в справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків та робітничої Червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого вона була віднята?

У разі неодержання задовільної відповіді на ці питання протягом 48 годин, Рада Народних Комісарів вважатиме Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні"⁵⁰.

Зенон Стефанів та деякі інші представники державницької школи вважають, що "цей ультимат позбавляв Центральну раду права організувати власну армію"⁵¹.

Вище (п.5.4.) було описано, як РНК відправляла до України українські полки з Петрограду і Москви при повному озброєнні. Що стосується переміщення українських частин з Північного і Західного фронтів на Український (Південно-Західний і Румунський), то це проводилося в тій мірі, в якій це дозволяло становище фронту і транспорту (як сказано в розмові Л. Троцького із М. Криленком 23 листопада 1917р.). М. Криленко запрошував до своєї Ставки представників Генерального Секретаріату для вирішення спірних питань, однак керівництво УЦР це запрошення проігнорувало.

Необхідність "розмежування" шляхом "організованої угоди урядів обох республік" визнавав і "Маніфест", проте будь-яку угоду із більшовицьким урядом Росії лідери Центральної ради відкидали. Односторонні ж дії по відкликанню українізованих частин з інших фронтів, по відправці козачих частин з фронту на Дон тощо реально в умовах незакінченої війни могли лише зламати лінію фронту й зірвати мирні переговори в Брест-Литовську. Генеральний Секретаріат це добре розумів і саме на це спрямовував свої дії, бо зрив переговорів показав би неієздатність уряду Леніна, його неспроможність управляти армією і країною.

Ф.Г. Турченко пише, що вимоги РНК закрити залізниці України для каледінців були нереальними, бо "закрити їх означало вступити в збройну боротьбу з добре озброєними козаками, які після довгих років війни прагнули повернутися додому"⁵².

Пан Ф.Г. Турченко явно кривить душею, бо забуває сказати, того ж самого прагнули не тільки козаки, а й прості солдати - селяни й робітники. То чому ж солдати мусили тримати фронт й гнити в окопах, чекаючи укладення миру, а козаки цілими дивізіями вертатися додому? Забуває пан Турченко сказати й те, що Рада Народних Комісарів ще 10 листопада 1917 р. розпочала демобілізацію армії за роками призову, що стосувалося рівною мірою і солдатів, і козаків. Зазначимо, що Генеральному Секретаріатові дуже добре вдавалося перекривати дорогу революційним військам і навіть роззброювати їх і висилати з України, а от перекрити шлях каледінцям керівники УЦР не вважали за потрібне.

"Маніфест" РНК вимагав від Центральної ради не пропускати на Дон, Урал та в інші місця не просто козаків чи солдатів, які поверталися додому, а саме *військові частини* (а крім козачих частин до Каледіна Генеральний Секретаріат переправляв юнкерські училища, школи прапорщиків, різні добровольчі формування на кшталт

батальйонів ударників), тобто збройні формування, які могли бути використаними для боротьби проти Радянської влади.

Врешті-решт, якщо вже лідери УЦР так активно заходилися "рятувати Росію", що навіть розпочали переговори про утворення нового всеросійського уряду, то Рада Народних Комісарів, як уряд обраний Всеросійськими з'їздами Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, мала всі підстави поставити питання руба: з ким і від кого буде рятувати Росію Центральна рада?

Найслабшим пунктом ультиматуму РНК було питання про роззброєння більшовицьких частин у Києві. Більшість роззброєних в Києві в ніч на 30 листопада 1917 р. солдатів дійсно становили росіяни і перебування озброєних російських формувань у Києві суперечило праву націй на самовизначення без присутності війська більш сильної чи приєднуючої держави, як про це написано в "Декреті про мир". Характерно, що вимога повернути їм зброю йде в ультиматумі останньою, а в подальших переговорах із УЦР уряд Леніна це питання на порушував.

Найімовірніше, цей пункт з'явився в "Маніфесті" через слабку інформованість РНК про ситуацію в Україні. Як згадував В. Затонський, що приїхав на початку січня 1918 р. до Петрограду в складі делегації українського радянського уряду на переговорах із Німеччиною, В. Ленін запропонував йому залишитися в Петрограді, "а то ми нічогосінько не знаємо, що на Україні діється, й, напевно, раз-у-раз дурниці робимо"⁵³.

На I Всеукраїнській нараді більшовиків - крайовому з'їзді РСДРП(б) в Києві 3-5 грудня 1917 р., думки його учасників щодо ультиматуму РНК Центральній раді розділилися. Одні делегати (Л. Пятаков, В. Люксембург, Зайцев) вважали, що ультиматум зроблено правильно і своєчасно, інші (В. Затонський, І. Кулик, А. Александров) були протилежної думки.

В.П. Затонський, виступаючи на цьому з'їзді, казав, що ультиматум РНК - це результат "поганої інформації в Пітері", й він не зробив того ефекту, який планувалося, а навпаки штовхнув українські маси в обійми шовіністів: "якщо наказ про Радянську владу походить зверху, іззовні, то виходить національна боротьба"⁵⁴.

А.С. Александров: "Розкол в українських масах вже почався, але ультиматум загрожує його зупинити. Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради"⁵⁵.

В резолюції з'їзду більшовиків щодо цього ультиматуму спеціально роз'яснювалося: "не українському народові, а контрреволюції, що притаїлася й сховалася за Генеральним Секретаріатом, оголошено війну"⁵⁶.

6.3. Відповідь Генерального Секретаріату і реакція РНК.

5 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат УЦР дав негативну відповідь на ультиматум Ради Народних Комісарів. Пославшись на порушення більшовиками права на самовизначення України, а також Дону, Уралу, Сибіру тощо (тобто профануючи сам принцип права націй на самовизначення), Генеральний Секретаріат відкинув всі вимоги РНК і в свою чергу зажадав: вивести всі більшовицькі війська з України (реально УЦР пропускала більшовизовані частини тільки роззброївши їх), перевести в Україну всі українізовані війська, а також знову запропонував утворити однорідно-соціалістичний федеративний уряд Росії з представників Великої Росії, Сибіру, Кавказу, Кубані, Дону, Криму, України тощо⁵⁷.

На тому ж засіданні Генерального Секретаріату, де приймалася відповідь на ультиматум РНК, 4 грудня 1917 р. С. Петлюра повідомив про виданий ним наказ українським частинам Північного фронту не виконувати накази радянського главноверха М. Криленка і "сповнити свій обов'язок щодо України, на яку з Петрограду насувається небезпека."

Товариш генерального секретаря внутрішніх справ Іван Красковський на цьому ж засіданні переповів "відомості фінансових кругів в Петрограді" (плітки великоруських буржуа) про те, що в Петрограді є німецький штаб, який керує діями більшовиків і має на меті вернути монархію. "Настрій в Петрограді такий, що більшовики довго не продержуться. Всі з надією дивляться на Україну і чекають від неї спасіння"⁵⁸.

Справді, вся російська й українська буржуазія та той момент поклала надії на Петлюра та Винниченка, чекаючи, що Радянська влада ось-ось розіб'ється об союз України і Дону, об коаліцію Центральної ради із Каледінієм.

Характерно, що 7 грудня 1917 р. права частина II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів (праві есери та їх союзники, що опинившись у меншості пішли зі з'їзду) "одноставно висловлює своє обурення Раді Народних Комісарів, яка розпочала нову завойовницьку війну *всередині єдиної Російської республіки*" (виділено нами. - А.З.), й шле свій "братський гарячий привіт Українській раді"⁵⁹.

Тобто російські праві есери, як і російські буржуа в цілому - принципіві прибічники "єдиної і неподільної Росії", в конфлікті більшовиків із Центральною радою підтримали саме останню. Такі союзники, як Каледін і Чернов (лідер правих есерів на II Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів, колишній міністр в уряді Керенського), чітко показують, що головною причиною конфлікту між РНК і УЦР було не самовизначення нації, а саме класова позиція керівництва Центральної ради, її підтримка всеросійської контрреволюції.

5 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів створила комісію для прийняття заходів у зв'язку із незадовільною відповіддю Української Центральної ради на ультиматум РНК й для видання з цього приводу відозв до українського народу. До комісії увійшли сам голова РНК В. Ленін, народний комісар іноземних справ Л. Троцький і народний комісар національностей Й. Сталін⁶⁰.

В той же день РНК надає відрядження В. Антонову-Овсеєнку у Ставку для з'ясування організації і складу бойового центру, що діє проти Каледіна. "Прямим же завданням т. Антонова мусить бути організація боротьби й бойових дій із Радою", - сказано в постанові РНК від 5 грудня 1917 р.⁶¹

Вранці наступного дня, 6 грудня за дорученням В. Леніна його секретар Я. Іванов повідомив телеграфом главковерху М. Криленкові рішення РНК про оголошення війни УЦР й про те, що "відповідальність за долю демократичного миру, який зриває Рада, й за безчинства каледінців, яких прикриває Рада, падає цілком на Раду"⁶².

Принагідно зазначимо, що "безчинства каледінців", про які йдеться, не були абстрактною фразою. Саме 3 грудня, коли Рада Народних Комісарів обговорювала свій ультиматум Центральній раді, каледінці у Донбасі розгромили Боково-Хрустальську Раду робітничих депутатів, замордувавши її голову М.В. Переверзева й двох робітників-червоногвардійців⁶³.

Таким чином, загострення конфлікту між робітничо-селянським урядом Росії - Радою Народних Комісарів і Українською Центральною радою через підтримку останньою російської буржуазно-поміщицької контрреволюції призвело до того, що на ранок 6 грудня офіційно вони опинилися в стані війни.

6.4. Спроби мирних переговорів РНК і УЦР 6-30 грудня 1917 р..

Проте реально 6 грудня 1917 р. війна між Радянською Росією і УНР, між більшовиками і Центральною радою не розпочалася. Обидві сторони відчували слабкість своїх позицій, тому замість воєнних дій розпочали переговори.

6 грудня 1917 р. Український революційний штаб Петроградської крайової (української) військової ради звернувся від імені Генерального Секретаріату до Ради Народних Комісарів із пропозицією про мирне поладження конфлікту за таких умов:

"1) з боку РНК будуть визнані права УНР й забезпечено повне невтручання в її справи;

2) буде задоволено вимоги про повернення в Україну всіх українців, зведених у військові частини;

3) буде врегульоване питання про грошові знаки й золотий запас;

4) Румунський і Південно-Західний фронти бідить визнані Українським фронтом й виділені з-під командування Ставки;

5) Питання про мир буде вирішено за участю Української республіки. (В книзі В. Винниченка замість цього пункту стоїть: "щодо участі в союзнім правительстві - на думку правительства Української Народної Республіки, Україна з огляду на значіння, яке тепер осягнула, мусить мати в нім не менше третину заступників"⁶⁴. Тобто українські буржуа продовжували мріяти про однорідно-соціалістичний федеративний уряд Росії, в якому їм нададуть "з огляду на значіння", якого вони "осягнули", не менше третини місць. Можливо, штаб Петроградської української ради, більш реалістично оцінюючи ситуацію, з власної ініціативи виключив це положення з ноти до РНК. - А.З.)

Разом з тим Український революційний штаб уповноважений своїм урядом заявити Раді Народних Комісарів, що з огляду на фінансові труднощі, за межі України не будуть надсилатися продовольчі продукти надалі до отримання безпосередньо Генеральним Секретаріатом за рахунками за продукти кредитними білетами, а 1/3 золотом.

Підписано: отаман штабу Бондаренко. Ад'ютант Сик"⁶⁵.

В той же день, розглянувши пропозиції Українського революційного штабу Петроградської Крайової ради, Рада Народних Комісарів постановила:

"1. Мирні способи поладження конфлікту, зрозуміло, бажані, й Радянська влада робила все для досягнення саме мирного вирішення питання.

2. Що стосується висунутих Радою умов, то ті з них, які мають принциповий характер (право на самовизначення), не становили й не становлять предмету спору або конфлікту, оскільки РНК визнає і проводить ці принципи у всій повноті.

3. Дійсним предметом конфлікту, що цілком замовчується в умовах, які ви передаєте, є підтримка Радою буржуазно-кадетсько-каледінської контрреволюції, спрямованої проти влади Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів.

4. Угода із Радою можлива тільки за умови категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитись від якої б то не було підтримки каледінського заклоту й контрреволюційної змови кадетської буржуазії."⁶⁶

В той же, 6 грудня 1917 р. на пропозицію української групи делегатів II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів президія цього з'їзду (голова - М. Спірідонова) уповноважила делегатів Лесновського, Волкова, Цевірко й Бондарчука виступити посередниками між РНК і УЦР, щоб не допустити можливого кровопролиття. 7 грудня ці делегати провели телеграфну розмову із В. Винниченком і М. Ткаченком⁶⁷.

Цікаво відзначити, що незважаючи на конфлікт із УЦР радянське командування продовжувало відправку українських частин в Україну. 6 грудня 1917 р. член РПШ при Ставці В.В. Каменщиков віддав розпорядження комісару ст. Орша: "Ревком і Польовий штаб Ставки дозволяють ешелони українців-кавалеристів, що стоять, відправити за маршрутом Мінськ - Замир'є - Луцьк," - хоч і зазначив, що відправляти ешелони слід не всі одразу, а малими частинами⁶⁸.

Проте, вже 7 грудня з огляду на ворожі дії Генерального Секретаріату (чого вартий хоча б наказ С.Петлюри українським військам Північного фронту від 5 грудня: "сповнити свій обов'язок щодо України, на яку з Петрограду насувається небезпека"), верховний головнокомандувач М. Криленко видає наказ-звернення до солдатів-українців: оскільки Центральна рада не пропускає на Дон революційні війська й роззброює революційні частини, главноверх звертався:

"Брати українці! Від імені всієї робітничої і селянської Росії звертаюся до вас: зімкніть дружно ряди й разом із нами скиньте владу буржуазно-каледінської Ради". Тим же наказом М. Криленко зупинив українізацію військових частин в російській армії (формування українських полків), а українізованим частинам поставив на вибір: або визнати владу РНК, або скаласти зброю⁶⁹.

Того ж дня на ст. Липовська Риги-Орловської залізниці було роззброєно ешелон українців, виділений зі 121-ї дивізії, в кількості 840 осіб. В Смоленську цей ешелон намагався заарештувати члена ВРК⁷⁰. До цього ж часу відноситься й спроба Української ради Західного фронту, спираючись на українізовані частини, розігнати ВРК фронту в Мінську, так само ще 3-4 грудня були розігнані ВРК і захоплені штаби Південно-Західного й румунського фронтів⁷¹. У відповідь на такі дії революційні війська заарештували Українську раду Західного фронту й роззброїли вірні їй частини⁷².

Однак, вже 8 грудня 1917 р. всі ворожі дії щодо Української Центральної ради з боку уряду Леніна були пропинені: член Ради Народних Комісарів і ЦК партії лівих есерів Проша Прошьян на чолі делегації II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів виїхав до Києва для переговорів із керівництвом УЦР⁷³.

У зв'язку з цим було змінено й завдання В. Антонову Овсієнко. Якщо раніше це була боротьба із Центральною радою, то 8 грудня В.Ленін власноруч пише йому посвідчення, де сказано, що т. Антонов "уповноважується для загального керівництва операціями проти каледінських військ та їх пособників"⁷⁴. А РНК в той же день приймає постанову: "Тов. Антонов, що від'їжджає в Москву й звідти на південь для воєнних дій проти Каледіна, зобов'язується щоденно повідомляти РНК прямим проводом..."⁷⁵

15 грудня наркомнац Й. Сталін, член комісії Ради Народних Комісарів з українського питання, звернувся до новоствореного українського радянського уряду - Народного Секретаріату, а також до В. Антонова-Овсієнка, штаб якого знаходився в Харкові, і Ф. Сергеева (Артема), лідера більшовиків Донецько-Криворізького басейну, члена ЦК РСДРП(б), із таким запитом:

"...Сьогодні Прошьян, делегат селянського з'їзду, присланий в Україну для переговорів із Радою, повернувся до Петрограду й повідомив, що Рада не проти піти на переговори... У зв'язку з цим РНК винесла наступну резолюцію. Повідомляючи вам цю резолюцію, запитуємо вас і Народний Секретаріат: чи згодні вони з нею." Разом із цим до Харкова надійшов проект постанови РНК про відкриття переговорів із Центральною радою. Ні Народний Секретаріат, ні В. Антонов-Овсієнко, ні Артем не знайшли заперечень проти цієї спроби⁷⁶.

19 грудня 1917 р. Рада Народних Комісарів прийняла резолюцію про переговори з УЦР:

"Вислухавши доповідь товариша Прошьяна, що мав як делегат селянського з'їзду розмову із Винниченком, Грушевським і Поршем та іншими, як офіційними представниками Ради,

- і взявши до уваги, що ці офіційні представники Ради висловили принципову готовність почати переговори про угоду з Радою Народних Комісарів на засадах

визнання Радою Народних Комісарів незалежності народної Української республіки і визнання Радою контрреволюційності Каледіна та його пособників; -

- взявши далі до уваги, що Рада Народних Комісарів завжди і безумовно визнавала право всякої нації, в тому числі й української, на незалежне державне існування; -

- що всяка спроба усунути війну з Радою, коли б Рада визнала контрреволюційність Каледіна і не заважала війні проти нього, безумовно бажана; -

висловлюючи своє переконання в тому, що тільки Ради української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити в Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливі, -

Рада Народних Комісарів, вважаючи в той же час за доцільне почати ділові переговори з Радою з метою усунення тих сутичок, які викликані були політикою Ради щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна, постановляє:

запропонувати Раді переговори про угоду на вказаних засадах і намітити, як один пунктів, де було б мабуть найзручніше вести переговори, міста Смоленськ або Вітебськ."⁷⁷

20 грудня 1917 р. В. Ленін підписує розпорядження народному комісару військових справ Миколі Подвойському про видулення через Г.К. Орджонікідзе В. Антонову-Овсєнко 5 млн. руб. на утримання військ, що діють проти Каледіна. На ведення бойових дій проти Української Центральної ради В. Антонов-Овсєнко не отримав ні копійки⁷⁸. Причина цього може бути тільки одна: в грудні 1917 р. війни із Центральною радою уряд Леніна не планував.

"З огляду на такий стан речей, я по відношенню до України обмежував воєнні дії лише заслоном, роззброєнням українських частин і розривом сполучень України із Донбасом і Доном.

Але й ці мої дії здавалися Раднаркому надто ворожими по відношенню до Ради. Сталін робив мені закиди в тому сенсі - і я мусив був йому пояснити стратегічну необхідність для нас захоплення Південної магістралі," - згадував В. Антонов-Овсєнко⁷⁹.

Тим часом керівництво УЦР й не думало припиняти свої дії, спрямовані на "порятунок Росії" від більшовизму, на придушення робітничо-селянської революції.

10 грудня газета "Вольний Дон" повідомила, що верхи козацтва домовилися із С. Петлюрою про розміщення козацьких частин на всіх пунктах від Румунського фронту до Кубані і Дону. При чому зазначено, що цей захід має "паралізувати діяльність більшовиків"⁸⁰.

11 грудня відбулася нарада представників УЦР М. Галагана та Є. Онацького із урядом Південно-Східного союзу козацьких військ (голова - Харламов) в Катеринодарі. Уряд Південно-Східного союзу висловив підтримку пропозиціям Центральної ради щодо формування федеративного уряду Росії, заявив про свою готовність надати допомогу УЦР в боротьбі з анархо-більшовизмом та просив Генеральний Секретаріат не настоювати на тому, аби федеративна влада була обов'язково однорідно-соціалістичною⁸¹.

17 грудня "Известия ВЦИК" (№204) публікують телеграму Комітету постачання Північного фронту: "Маршрутний потяг з хлібом, який ішов на Північний фронт з Сімферополя, ...на ст. Синельниково захоплено представниками Ради.

...Відсутність продуктів змусить наші армії, куди входить багато десятків тисяч українців, в намаганні піти від неминучого голоду, залишити фронт і стихійною масою рушити в тил"⁸².

Слід зазначити, що Крим не входив до складу УНР за III Універсалом⁸³, більшість його населення склали кримські татари й росіяни. Ешелон з хлібом, відправлений з Сімферополя на Північний фронт, ішов через Україну транзитом, і захоплення його представниками УЦР було щонайменше звичайним пограбуванням.

20 грудня Військовий уряд Дону на прохання УЦР прийняв рішення віддати наказ усім козачим частинам, що йдуть через ст. Олександрівськ Катеринославської губернії (через це місто здійснювався оперативний зв'язок між петлюрівськими й каледінськими військами), "надавати найрішучішу допомогу українському народові, його військам і представникам (тобто Центральній раді і К^о. - А.З.) в боротьбі з більшовиками, і, якщо цього вимагатимуть обставини, змінювати одне одну, зупиняючись на деякий час в місті за вказівками української влади"⁸⁴.

В умовах відкритої військової співпраці лідерів УЦР із Каледініми, що поставив собі за мету повалення лєнінського уряду, спроби лівих есерів влаштувати переговори між Радою Народних Комісарів і Центральною радою були приречені на провал. Це й засвідчила відповідь Генерального Секретаріату на ноту РНК від 24 грудня 1917 р.. Заявивши, що П. Прошьян неточно передав РНК зміст переговорів, що відбулись у Києві, Генеральний Секретаріат ставив нові умови для початку мирних переговорів із Радянським урядом Росії:

"Перша умова: негайне припинення військових операцій і виведення совітського війська з території УНР.

Друга умова: офіційне признання Совітом Народних Комісарів УНР та заява, що народні комісари не будуть вмішуватися у внутрішній політичний і соціальний лад на Україні.

Третя умова: федеративний зв'язок України з Великоросією, як і з іншими державами Росії, може бути встановлено окремим порозумінням республік, які самовизначаються.

Четверта умова: боротьбу з контрреволюцією однієї з республік, яка грозить решті республік, можна вести також по згоді заінтересованих держав. Також не може одна яка-небудь сторона визначати контрреволюційність другої країни."⁸⁵

Іншими словами, боротися із каледінським заколотом можна лише тоді, коли сам Каледін визнає себе контрреволюційним, - за прикладом відомої гоголівської унтер-офіцерської вдови, яка "сама себе відшмагала". Як бачимо, лідерів УЦР зовсім не турбувало ні перебування на території України білокозачих військ, ні те, що Каледін (до речі завзятий прибічник єдиної неділимої Російської імперії) захопив пів-Донбасу, заселеного українцями, і вчиняє там кривавий терор проти робітників. Генеральний Секретаріат турбувало те, що Рада Народних Комісарів веде боротьбу проти Каледіна без згоди на те Центральної ради, як "заінтересованої сторони".

В той же день, 29 грудня 1917 р., коли центральний орган УСДРП, правлячої партії Центральної ради, "Робітнича газета" опублікувала цю відповідь Генерального Секретаріату на пропозиції РНК, каледінці захопили Ясинівський рудник поблизу Макіївки. Що відбувалося там далі, згадував робітник В.В. Хмара:

"29 грудня в напрямку Харцизька, Зуївки, Ханжонкова почався наступ козаків 41-го полку з 1-ї години дня до 6-ї години вечора. Ясинівський обстрілювався з 3-дюймових гармат і кулеметів. Їм відповідали шахтарі, які ще не вміли стріляти, які сьогодні лиш змінили обушок, лопату на гвинтівку... не могли встояти перед регулярними частинами, відступили, залишивши 10-15 людей убитими.

Увірвалися нові господарі, на руднику не знайшли ні більшовиків, ні червоноармійців, але знайшли робітників. Витягуючи з кліти на будівлях шахт, з квартир, п'яні, озвірілі офіцери, відшвирюючи вбік дітлахів, що чіплялися за своїх батьків, шмагали канчуками жінок, матерів, які видавали стогони й прокляття.

Вони згоняли до купи тих, у кого мозолясті руки говорили про його належність до партії більшовиків... рудник сповнився стогоном...

Розстріляли 118. З них 44 військовополонених австрійця за те, що один з них був з червоними."⁸⁶

Більшовики станції Ветка Бахмутського повіту Катеринославської губернії наприкінці грудня 1917 р. писали в ЦК РСДРП(б) (лист опубліковано в "Правді" 11 січня 1918 р.): "Всі сусідні рудники Облaсті Війська Донського зайняті козаками. В Макіївці, Берестово-Богородицькому, Прохорівському, Григоріївському, Риковському рудниках - царство козаків, ціль яких, за їх власним визнанням, тільки боротьба із Радами і партійними організаціями, головним чином, більшовицькими. Вожді виконавчих комітетів арештовуються й направляються, за відомостями, в Новочеркаськ до Каледіна... Відбуваються повальні обшуки й при знаходженні гвинтівки ті люди, що їх ховають, вбиваються ногайками. Були випадки убивства прикладами, так принаймні розповідають ті, що прибігли до нас. Все це відбувається в 3-4 верстах від нас." При чому козаки-каледінці, які з'явилися на ст. Юзівка, заявили, "що вони знаходяться в розпорядженні Української ради (УЦР. - А.З) й тому діють з її відома та за її наказами."⁸⁷

Як казав Шекспір, прощати вбивцю - значить убивати. Пролетарський уряд Росії не міг звичайно миритися із каледінським свавіллям, як не міг і не розуміти, що впевненості білокозакам надає підтримка Центральної ради.

Ввечері 30 грудня Рада Народних Комісарів обговорює внесені у порядок денний її головою питання "34. Відповідь Раді". Після тривалих дебатів (у обговоренні брали участь 13 осіб, серед них О. Шляпніков, В. Менжинський, А. Луначарський, Й. Сталін, П. Прошьян, П. Дибенко, О. Шліхтер тощо. В. Ленін виступав 7 разів⁸⁸) РНК ухвалює підготовлену Леніним постанову:

"Рада Народних Комісарів уважає відповідь Ради настільки невиразною і ухильною, що вона межує із знуцанням. Основним джерелом незгоди з Радою була та обставина, яку Рада Народних Комісарів ясно вказала в своєму першому зверненні до Ради з пропозицією мирних переговорів. Саме в цьому зверненні було сказано, що пряма чи посередня підтримка Радою каледінців є для нас бузумовною підставою для воєнних дій проти Ради. Навколо Каледіна групуються контрреволюційні елементи з поміщиків і буржуазії, що зібралися з усіх кінців Росії. Проти Каледіна стоїть явно більшість селян і трудового козацтва навіть на Дону. Визнання Радянської влади більшістю населення Росії, й у першу чергу трудящих мас усіх націй, є також очевидний для всіх факт. У самій Україні революційний рух українських трудящих мас за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів й обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому.

Ухилення Ради від відповіді на питання про те, чи припиняє вона пряму чи посередню підтримку каледінців, зриває розпочаті нами мирні переговори і покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни, яку розпочали буржуазні класи різних націй, і яка цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку.

А національні вимоги українців, самостійність їхньої народної республіки, її право вимагати федеративних відносин Рада Народних Комісарів визнає повністю і вони ніяких спорів не викликають"⁸⁹.

Чи була ця резолюція проявом імперських амбіцій більшовиків? 18 грудня 1917 р. (саме тоді, коли йшли переговори із УЦР) у відповідь на звернення фінського буржуазного уряду Рада Народних Комісарів прийняла декрет про визнання державної незалежності Фінляндії. 28 грудня в бесіді з головою виконвому Рад Естляндського краю Яном Анвельтом В. Ленін сам пропонував естонським

більшовикам обговорити доцільність проголошення Естонії незалежною республікою⁹⁰. Фінляндія і Естонія знаходяться значно ближче до Петрограда, тодішньої столиці Росії, ніж Україна, і могли становити більшу небезпеку з військового погляду. Тим не менше ленінський уряд пішов на визнання відокремлення від Росії і Фінляндії, і пізніше Прибалтійських республік. Більшовики, розраховуючи на світову пролетарську революцію, розуміли, що справжню довіру й братерський союз між трудящими масами різних націй, панівних і пригноблених, може створити тільки повна й рішуча ліквідація національної нерівності, найменших привілеїв для одних націй ("державних" чи "історичних") за рахунок інших, а забезпечити це може тільки надання повного права на самовизначення для всіх народів.

З формального боку просування військ Ради Народних Комісарів (російських радянських військ) через територію УНР можна було б розглядати як порушення суверенітету України. Однак, Українська Центральна рада до 9 січня 1918 р. не проголошувала відокремлення від Росії. III Універсал проголосив УНР частиною Російської республіки. Отже суверенітет України був не повним, а обмеженим щодо загальноросійських справ, до яких належало переміщення військ. Війська Російської республіки за наказом верховного головнокомандуючого могли переміщатися через територію всіх її частин, в тому числі й України. Тим більше, що главноверх М. Криленко 24 листопада звертався до Генерального Секретаріату з проханням пропустити революційні війська на Дон, а Рада Народних Комісарів до початку грудня вільно пропускала українські війська в Україну.

Після того, як в грудні 1917 р. керівництво УЦР фактично відкинуло пропозиції РНК про початок офіційних переговорів задля мирного вирішення конфлікту, відверто встало на бік російської контрреволюції, допомагаючи поміщикам і буржуа "рятувати Росію від більшовизму", Радянському урядові Росії не залишалося нічого, як розірвати всі стосунки із Центральною радою. Постанова РНК від 30 грудня поклала край спробам мирних переговорів, поставила крапку у дипломатичних відносинах між Генеральним Секретаріатом і урядом Леніна.

Розгортання збройної боротьби між червоними військами і каледінцями на Дону і активізація виступів революційного авангарду трудящих в Україні, що переростало у відкриту війну між більшовиками та їх союзниками, з одного боку, і Центральною радою і Каледініним, з іншого боку, позбавляло сенсу подальші переговори сторін. Та й ситуація в самій УНР на кінець грудня докорінно змінюється на користь Радянської влади.

Примітки.

1. Поликарпов В.Д. Революционные органы при Ставке верховного главнокомандующего (ноябрь 1917 - март 1918 г.) //ИЗ. - Т.86. - 1970. - С.39; ВРКДА. - С.104,612.
2. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. - М.,1924. - Т.1. - С.30-31.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле //УІЖ. - 1993. - № 1. - С.137.
4. Гарчев П.І. Збройна боротьба за владу Рад на Чернігівщині наприкінці 1917 р.// Питання історії СРСР. - Вип.7. - Х.,1968. - С.4.
5. Антонов-Овсеенко В.А. Записки. - Т.1. - С.32.
6. Внутренние войска Советской республики. 1917 - 1922. Док. и мат. - М.,1972. - С.675.
7. Щербаков В.К. Жовтнева революція й роки громадянської боротьби на Чернігівщині.- Чернігів,1927. - С.41-42. В.К. Щербаков, так само як і Я. Тинченко (Перша україно-більшовицька війна. - К.,1996. - С.139), помилково називають прізвище командира 19-ї колони - "Валуєв". Більш точно передає В. Антонов-

- Овсеєнко (Записки. - Т.1. - С.32) - "Волобуев". Див. також: Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. - М.,1987. - С.85.
8. Гарчев П.І. Вказ. праця. - С.4.
 9. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки. - Т.1. - С.32.
 10. Тинченко Я. Вказ. праця. - С.143.
 11. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки. - Т.1. - С.31,94.
 12. Крыленко Н.В. Смерть старой армии //ВИЖ. - 1964. - № 12. - С.51.
 13. Бош Е.Б. Год борьбы. - К.,1990. - С.112.
 14. Скоропадський П. Спогади. - К.,1995. - С.93,14.
 15. Дорошенко Д. Історія України. 1917 - 1923. - Т.1. - Нью-Йорк, 1954. - С.377; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. - Ч.1. 1917-1939. - К.,1998. - С.46.
 16. Бош Е.Б. Год борьбы. - С.82-83,380.
 17. Там же. - С.83-84.
 18. ВРКДА. - С.412-413.
 19. Тинченко Я. Вказ. праця. - С.72.
 20. Краснов Е.А. Незабываемые дни //Октябрь на фронте. Воспоминания. - М.,1967. - С.188-190.
 21. ВРКДА. - С.101; Антонов-Овсеєнко В.А. Записки. - Т.1. - С.50; Поликарпов В.Д. Пролог гражданской войны в России. - М.,1976. - С.352.
 22. Тинченко Я. Вказ. праця. - С.71.
 23. Леонидов Б. Октябрь в старой армии //Гражданская война. Материалы. - М.,1923. - Т.2. - С.154.
 24. Бош Е.Б. Год борьбы. - С.115,122.
 25. Винниченко В. Відродження нації. - К.,1990. - Ч.2. - С.152-153.
 26. Ткачук А.Г. Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах //УІЖ. - 1966. - № 5. - С.71; Дещинский Л.Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте. - Львов, 1982. - С.178.
 27. ВЖГВУ. - С.184.
 28. Герои Октября. - Л.,1967. - Т.2. - С.762,725. Покровский А.С. Список участников II Всероссийского съезда Советов рабочих и солдатских депутатов //Археографический ежегодник за 1995 г. - М.,1997. - С.108.
 29. Майстренко І. Історія мого покоління. - Едмонтон, 1985. - С.30,40,65.
 30. Краснов Е.А. Указ соч. - С.191.
 31. Незабываемые имена. - Архангельск, 1967. - С.111-118.
 32. Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 - март 1918 г. Сб. док. - М.,1973. - С.450; Герои Октября. - Т.2. - С.742,716; Петроградский военно-революционный комитет. Документы и материалы в 3-х т. - Т.1. - М.,1966. - С.511.
 33. Дещинский Л.Е. Указ. соч. - С.178; Тарнопольський Л., Федулкін С. Жовтень на Вінничинні. - Вінниця,1927. - С.56.
 34. Тинченко Я. Вказ. праця. - С.213.
 35. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки. - Т.1. - С.130.
 36. Из истории борьбы за установление Советской власти. Ноябрь 1917 - февраль 1918 г. Сб. док. - М.,1943. - С.122-123. В публікації допущено помилку: наприкінці наказу стоїть - "начальник запасного отряда по борьбе с контрреволюцией, член ревкомставки (подпись)". Очевидно, мається на увазі "начальник западного отряда" В.А. Феєрабєнд. Так принаймні зазначено в тому ж таки наказі, виданому окремою листівкою: Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918). Сб. док. и мат. – К., 1957. – С.482.
 37. Скоропадський П. Спогади. - С.91-92.

38. Борьба за власть Советов на Киевщине. Сб. док. и мат. – С.481; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 - апрель 1918). Сб. док. - К.,1962. - С.546-547.
39. Винниченко В. Відродження нації. - Ч.2. - С.152-153.
40. I Всеукраинский съезд Советов. Материалы //ЛР. - 1928 - №1. - С.269.
41. Винниченко В. Вказ. праця. - С.153.
42. ВРКДА. - С.612. Прим.94.
43. Там же. - С.418-419.
44. Леонидов Б. Указ. соч. - С.139-140.
45. Ленин В.И. ПСС. - Т.35. - С.143; Ленін В.І. ПЗТ. - Т.35. - К.,1974. - С.137.
46. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К.,1999. - С.385.
47. УЦР. - Т.1. - С.409-410.
48. Там само. - С.473.
49. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.377.
50. Ленин В.И. ПСС. - Т.35. - С.143-145; Ленін В.І. ПЗТ. - Т.35. - С. 137-139.
51. Стефанів З. Військові сили часів Центральної ради //Історія українського війська. - Львів, 1992. - С.401.
52. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. - Ч.1. - С.53.
53. Затонський В.П. Уривки з спогадів про українську революцію //ЛР. - 1929. - № 4. - С.160; Архіви України. - 1990. - №1. - С.57.
54. Областной съезд РСДРП(б). Первое всеукраинское совещание большевиков. Протоколы //ЛР. - 1926. - №5. - С.82-84.
55. Там же. - С.84.
56. Там же. - С.88.
57. УЦР. - Т.1. - С.512-514; Дорошенко Д.І. Історія України. 1917 - 1923. - Т.1- С.216-217; Бош Е.Б. Год борьбы. - С.129-131.
58. УЦР. - Т.1. - С.499.
59. "Дело народа". - 8 декабря 1917 г. Цит. по: Любимов И.Н. Революция 1917 г. Хроника событий. - Т.6. - М.,1930. - С.303.
60. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т.5. - М.,1974. - С.111; Солдатенко В.Ф. Вказ праця. - С.386.
61. Директивы главного командования Красной армии. 1917-1920. - М.,1969. - С.15.
62. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т.5. - С.114.
63. Кириенко Ю.К. Крах калединщины. - М.,1976. - С.106.
64. Винниченко В. Відродження нації. - Ч.2. - С.146.
65. Антонов-Овсеенко В.А. Записки. - Т.1. - С.123.
66. Декреты Советской власти. - М.,1957. - Т.1. - С.185-186.
67. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.291,299-300.
68. ВРКДА. - С.110.
69. Там же. - С.59-62.
70. Антонов-Овсеенко В.А. Указ. соч. - С.35.
71. Дещинский Л.Е. Указ. соч. - С.197.
72. Триумфальное шествие Советской власти. Сб. док. - Ч.2. - М.,1963. - С.50.
73. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.306.
74. Антонов-Овсеенко В.А. Указ. соч. - С.51. Фотокопия.
75. Ленин В.И. ПСС. - Т.35. - С.17.
76. Антонов-Овсеенко В.А. Указ. соч. - С.126-127.
77. Ленін В.І. ПЗТ. - Т.35. - С.176-177; Декреты Советской власти. - Т.1. - С.263.
78. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т.5. - С.147; Декреты Советской власти. - Т.1. - С.593.

79. Антонов-Овсеенко В.А. Указ. соч. - С.128.
80. Гарчев П.І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. - Х.,1969. - С.93.
81. НАІ. - С.36-37.
82. Любимов И.Н. Указ. соч. - С.364.
83. Винниченко В.Відродження нації. - Ч.2. - С.75.
84. Поликарпов В.Д. Пролог гражданской войны в России. - М.,1976. - С.360.
85. УЦР. - Т.2. - С.67.
86. 5-летний обзор деятельности союза горнорабочих в Донецком бассейне (1920-1925). Краткий очерк рабочего и профессионального движения горняков Донецкого бассейна до 1920 г. - Артемовск, 1925. - С.38-39.
87. БОУ. - С.544-545.
88. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.412-413.
89. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т.5. - С.161-162; Ленін В.І. ПЗТ. - Т.35. - С.203-204.
90. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т.5. - С.140, 157-158.

Глава 7. Український більшовизм.

7.1. РСДРП і пролетарі неросійських націй імперії до жовтня 1917 р.

Російська соціал-демократична робітничка партія із моменту свого заснування (1898 р.) об'єднувала у своїх лавах представників усіх націй Російської імперії. На початку революції 1917 р. більшовицька партія налічувала 24 тис. членів. Перший партійний перепис тоді вже РКП(б) був проведений 1922 р. На той момент партія налічувала 375,9 тис осіб, з яких лише 10023 вступили в партію до 1917 р. З цих 10023 більшовиків із дореволюційним стажем росіян було 5660, представників інших народів - 4363, в тому числі українців - 326 (3,2 %). Партійний стаж із 1917 р. мали 34125 членів РКП(б), з них росіяни становили 23029 (67,5 %), неросіяни - 11096, в тому числі українці - 1686 (4,94 %)¹. Природньо, що свою політичну діяльність РСДРП до революції вела переважно як організація російського пролетаріату, й більшість видань як єдиної партії, так і більшовицької фракції, що виділилася на II з'їзді РСДРП (1903 р.) виходили саме російською мовою.

Власне росіяни (великороси) серед населення Російської імперії хоч і становили найбільшу групу, але все ж таки меншість - 43 %. Решту складали десятки націй, народів і племен різного ступеню культури і безправ'я, за висловом Л. Троцького. Оскільки чимало цих народів були значно менше втягнуті в капіталістичні відносини, й відповідно частка зайнятих у модернізованих галузях економіки, зокрема промисловості була в них меншою, можна припустити, що серед робітничого класу частка росіян була вище, ніж серед населення країни вцілому. Проте й серед робітників промисловості й транспорту, як показує приклад України (див. гл.3.2.), була значна кількість представників інших народів.

Прийнята в 1903 р. Програма РСДРП містила серед інших такі буржуазно-демократичні вимоги, як право всіх національностей отримувати освіту рідною мовою і користуватися нею в усіх державних та громадських установах (п.8) та "право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави" (п.9.)². Проте, як конкретно реалізовувати ці гасла і як проводити роботу серед трудящих неросійських народів, ясності в лідерів РСДРП не було. Об'єктивна необхідність вести роботу серед робітників різних національностей їхніми мовами і забезпечити рівні права всіх національностей в рамках самої РСДРП обумовила пошук марксистами Росії різних форм роботи і форм організації.

Першими кроками в цьому напрямку був випуск листівок і газет мовами пригноблених націй. В січні 1903 р. Казанський комітет РСДРП вперше випустив листівку татарською мовою. В березні 1903 р. I з'їзд кавказьких організацій РСДРП прийняв рішення видавати свій спільний орган газету "Боротьба пролетаріату" паралельно трьома мовами: російською, грузинською і вірменською. В кінці 1904 р. при Бакинському комітеті РСДРП виникла азербайджанська соціал-демократична група "Гуммет" ("Енергія"), яка незабаром розпочала випуск однойменної газети азербайджанською мовою. В 1905 р. в Петербурзі вийшла перша більшовицька газета естонською мовою "Едазі" ("Вперед"), а в 1907 р. в Оренбурзі - перша більшовицька газета татарською мовою "Урал". Переслідування поліції невдовзі змусили припинити випуск цих газет, але вони внесли свій внесок у залучення до революційної боротьби трудящих відповідних націй³.

Власні соціал-демократичні партії незалежно від РСДРП наприкінці XIX - початку XX ст. утворили марксиста Польщі, Литви, Латвії та Фінляндії. Найбільший вплив на трудящі маси як міста, так і села в своєму регіоні здобула Латиська соціал-

демократична робітничка партія (ЛСДРП). Перший з'їзд її відбувся в 1904 р., хоч марксистські газети й журнали латиською мовою виходили ще із кінця XIX ст. Паралельно із ЛСДРП в Латвії діяли організації РСДРП і Бунду (єврейських соціал-демократів), що працювали відповідно серед російських та єврейських робітників. Вцілому серед промислових робітників Латвії на початку XX ст. латиші становили близько 50 %, росіяни - 15 %, литовці - 15 %, решта - євреї, поляки, німці тощо⁴.

В роки першої російської революції серед латиських, польських, литовських соціал-демократів виник рух за об'єднання їх партій з РСДРП. Напередодні IV Об'єднавчого з'їзду РСДРП (квітень 1906 р.) лідер більшовиків В.І. Ленін запропонував проект резолюції "Ставлення до національних соціал-демократичних партій". Виходячи з того, що в ході революції пролетарі всіх націй все більше згуртовуються спільною боротьбою проти самодержавства і буржуазії, В.І. Ленін пропонував найскоріше злиття всіх національних соціал-демократичних партій Росії в єдину Російську соціал-демократичну робітничу партію на основі злиття всіх місцевих організацій всіх цих партій.

При чому в проекті Леніна зазначено: "партія повинна фактично забезпечити задоволення всіх партійних інтересів і потреб соціал-демократичного пролетарату кожної даної національності, зважаючи на його культурно-побутові особливості." Задля цього планувалося "влаштування особливих конференцій соціал-демократів даної національності, представництво національної меншості в місцевих, обласних і центральних установах партії, створення особливих груп літераторських, видавничих, агітаторських тощо"⁵.

Якщо продумати до кінця цей проект, то він означав по суті утвердження в рамках єдиної і неділимої російської партії культурно-національної автономії за персональним принципом для представників інших націй. Наприклад, члени Ризької організації РСДРП в разі прийняття такого плану мали б посилати делегатів на п'ять чи шість окремих національних конференцій: латиську, литовську, єврейську, німецьку, російську, польську тощо. Замість того аби проводити спільні конференції соціал-демократів-робітників даного регіону і обирати керівні органи за здібностями, їх мали б формувати за квотами від національних курій. Фактично це означало б закріплення статусу національних меншин за всіма пригнобленими націями при панівному становищі російської, що на ділі було б не об'єднанням, а скоріше роз'єднанням пролетарів цих націй.

Саме життя показало помилковість і утопічність цього плану, який засвідчує лише те, що національна програма більшовиків на той час була дуже слабо розроблена й містила чимало неясності й плутанини.. Конкретні форми й методи будівництва партійних організацій марксистів різних народів Російської імперії виробляли відповідно до рівня розвитку кожної нації, але врешті-решт одні раніше, одні пізніше - вже в роки громадянської війни, прийшли до національно-територіальних організацій, що об'єднували комуністів певних національних областей. Такі організації (з 1918 р. - Компартії республік) об'єднували свідомих робітників усіх національностей даного регіону і вели роботу (чи мали б вести) мовами всіх його національних груп. За таким принципом був свого часу побудований I Інтернаціонал, де свої національні секції мали як "державні", так і "недержавні" на той час народи (поляки, ірландці).

IV з'їзд РСДРП в квітні 1906 р. прийняв рішення про входження до її складу як автономних обласних національно-територіальних організацій Соціал-демократії королівства Польського і Литви та Латиської соціал-демократичної робітничої партії, що об'єднувалась із місцевими організаціями РСДРП у Соціал-демократію Латиського краю (СДЛК). Проект утворення останньої мав затвердити з'їзд ЛСДРП.

СДКПЛ та СДЛК вели роботу серед пролетарів усіх національностей їх району та мали право в межах загальнопартійної програми самостійно визначати способи агітації і форми організації, збирати власні з'їзди, а СДЛК й самостійно визначати позицію в аграрному питанні в краї⁶.

В липні 1906 р. III з'їзд РСДРП (I з'їзд СДЛК) прийняв рішення про об'єднання із місцевими організаціями РСДРП у Соціал-демократію Латиського краю - автономну частину РСДРП. Для ведення агітаційно-пропагандистської роботи серед росіян та литовців, що мешкали в Латвії, були створені Російський та Литовський культурні центри при Ризькому комітеті СДЛК. Орган ЦК СДЛК газета "Ціня" стала виходити паралельно й російською мовою - "Борьба". Якщо до об'єднання в РСДРП налічувалось близько 10 тис. осіб, то після нього в СДЛК було 13-14 тис. членів. Як відзначалося у звіті ЦК на II з'їзді СДЛК в жовтні 1908 р., за період між двома з'їздами попри репресії царизму і скорочення чисельності партії до 5 тис, було видано 25 номерів газети "Ціня" загальним тиражем 227,5 тис. примірників, 6 номерів газети "Борьба" тиражем 18 тис примірників, 5 номерів солдатської газети "Штик" тиражем 19 тис. примірників⁷.

Крім того СДКПЛ та СДЛК за умовами об'єднання із РСДРП зберегли право посилати свої делегатів на міжнародні соціалістичні конгреси й конференції. Наприклад в серпні 1915 р. на Циммервальдській конференції у Швейцарії бів присутній делегат СДЛК Я. Берзін-Зіємеліс, що підтримав позицію Леніна і більшовиків⁸.

Фактичним визнанням переваг саме національно-територіальної організації є стаття В.І. Леніна до 10-річного ювілею газети "Ціня" (1910 р.). Лідер більшовиків пише, що пролетаріат Латвії має чим гордитися, бо він іде попереду робітників решти областей Російської імперії. За офіційними даними в 1905 р. в Латвії кількість страйкуючих була в п'ять разів більша за кількість промислових робітників, тобто кожен робітник Латвії за цей рік страйкував в середньому п'ять разів. Якби таку активність проявляли робітники всієї Росії, пише В.І. Ленін, то царизм не втримався би при владі вже в 1905 р.⁹

В Україні, нажаль, врахувати національно-культурні потреби українського народу більшовики в своїй практичній роботі до 1917 р. не спромоглися. Серед відомих нині сотень агітаційних листівок і відозв організацій РСДРП в Україні, випущених до 1917 р., лише одиниці написано українською: одна листівка Одеського комітету РСДРП (січень 1904) і кілька листівок Катеринославського, Миколаївського й Харківського комітетів партії (1905-1906 р.). До грудня 1917 р. не виходило жодної більшовицької газети українською мовою. Вся більшовицька преса в Україні до 1917 р. видавалася російською¹⁰.

Лівий український соціал-демократ Лев Юркевич-Рибалка в січні 1917 р писав: "Російські соціал-демократи, слідуючи стопами урядової асиміляції і користуючись її результатами, організовували пролетаріат в українських містах як російський пролетаріат й цим відокремлювали його культурно від пролетаріату сільського, чим, звичайно порушували єдність робітничого руху на Україні й уповільнювали його розв'язок... Вони ніколи не виступали на українській території проти національного гноблення й користувалися результатами цього гноблення"¹¹.

Окрім РСДРП в Наддніпрянській Україні діяли також Українська соціал-демократична робітничка партія (до грудня 1905 р. - Революційна українська партія) та Українська соціал-демократична спілка ("Спілка"), що відкололася від РУПу наприкінці 1904 р. І Спілка, і УСДРП на відміну від більшовицької партії спиралася переважно на інтелігенцію і дрібних службовців, так само як і російські меншовики.

Не дивно, що й політичні позиції Спілки і УСДРП були найбільш подібні до меншовицьких.

Ідею об'єднання із РСДРП першою висунула Спілка. На III з'їзд РСДРП в 1905 р. Спілка отримала запрошення із дорадчим голосом, але її представник взяв участь у роботі не з'їзду, а меншовицької фракції. Спочатку Спілка мала намір працювати серед робітників, що розмовляють українською мовою, й навіть розпочала у Львові випуск своєї газети "Правда" українською мовою. Проте незабаром ця газета була переведена на російську, а сама Спілка перетворюється на звичайну територіальну організацію РСДРП. Як заявив на IV з'їзді РСДРП лідер Спілки М. Меленевський: "Український пролетаріат зовсім обрусів, і членам партії, які працюють серед нього, доводиться спочатку навчати його українській мові". Після IV з'їзду РСДРП Спілка добилася об'єднання своїх організацій із місцевими організаціями РСДРП Південно-Західного краю, посиливши в них позиції меншовизму. Редакція "Правди" у Львові в 1908 р. заключає союз із Л.Д. Троцьким, який починає видавати цю газету вже без грифу Спілки¹².

УСДРП на IV з'їзді РСДРП представляв М. Порш, який від імені своєї партії запропонував об'єднання на умовах визнання УСДРП єдиним представником українського пролетаріату в партії Росії та внесення на наступному з'їзді РСДРП в її програму пункту про автономію України. З'їзд відхилив пропозицію про негайне об'єднання і доручив розглянути справу ЦК РСДРП. В Центральному комітеті, обраному на IV з'їзді, переважали меншовики, які більше довіряли заявами своїх союзників зі Спілки про нежиттєздатність УСДРП. ЦК РСДРП відхилив умови УСДРП і запропонував повне злиття партій, що в свою чергу не влаштувало УСДРП, і об'єднання не відбулося¹³.

Зазначимо, що ні СДКПЛ, ні ЛСДРП (СДЛК) не вимагали нічого подібного при об'єднанні з РСДРП. І СДКПЛ, і СДЛК були територіальними, а не суто національними організаціями і об'єднували пролетарів усіх націй, що мешкали відповідно у Польщі, Литві та Латвії, не претендуючи на виключне представництво польського чи латиського пролетаріату. Хоча переважну більшість своїх газет і листівок, приміром, СДЛК видавала латиською, це не заважало їй випускати свою літературу також російською, литовською, естонською, німецькою мовами і працювати серед пролетарів цих національностей.

Соціал-демократія Латиського краю мала у своїй програмі пункт про автономію Латвії, але не вимагала від РСДРП внесення такого пункту у загальноросійську програму, цілком задовольняючись записаним у Програмі РСДРП правом націй на самовизначення. В.І.Ленін неодноразово підкреслював, що це право означає виключно політичне самовизначення, тобто право кожної нації самостійно визначати форми свого державного існування аж до відокремлення від Росії і утворення окремої держави, і питання про відокремлення чи автономію має вирішувати сама пригноблена нація, а не парламент Росії чи тим більше РСДРП.

Не відповідає дістності твердження М.С. Кармазіної про те, що після IV з'їзду РСДРП УСДРП була єдиною національною соціал-демократичною партією, що залишилася за межами РСДРП¹⁴. Поза межами РСДРП діяли також подібні до УСДРП дрібнобуржуазні націоналістичні організації: Соціал-демократична партія Литви, Латиська соціал-демократична спілка, Бунд. Не входили офіційно до РСДРП і члени азербайджанської соціал-демократичної організації "Гуммет". Революційні пролетарські елементи цих партій переходили до більшовиків в основному вже в роки революції 1917-1920 рр. в міру того, як вдосконалювалася структура самої більшовицької партії і створювалися її національно-територіальні організації¹⁵.

Революція 1917 р. дала могутній поштовх до пробудження національно-визвольного руху всіх пригноблених народів Російської імперії. Розуміючи величезний революційний потенціал цих рухів, що піднімали з багатовікової сплячки мільйони селян, політичне пробудження яких не могло відбутися інакше ніж через рідну мову, багато свідомо пролетарів і зокрема більшовиків бачили в цих рухах своїх природних союзників. З метою залучення трудящих мас пригноблених націй на бік більшовизму створюються національні секції і організації в самій більшовицькій партії.

У вересні 1917 р. в Петрограді за ініціативою більшовика білоруса Олександра Червякова на основі лівого крила Білоруської соціалістичної громади утворюється Білоруська соціал-демократична робітничка партія, або як її називає сам О.Г. Червяков, Білоруська соціал-демократична партія більшовиків, програма якої співпадала із Програмою РСДРП(б). Вже в квітні 1918 р. ця партія перетворюється на Білоруську секцію РКП(б), а сам О.Г. Червяков на початку 20-х стає головою РНК та ЦВК Білоруської СРР¹⁶.

В середині жовтня 1917 р. в Уфі відбувся з'їзд більшовиків-татар і башкір Уфи, Єкатеринбурга, Челябінська і Троїцька, що утворив Татарську соціал-демократичну партію із центральним органом газетою "Алга" ("Вперед"). З'їзд одностайно прийняв до керівництва Програму і Устав РСДРП(б). Як пише з цього приводу радянський історик Я.Ш. Шарапов, "фактично йшлося не про самостійну партію, а про національну організацію єдиної більшовицької партії, тому вживання назви "партія" в даному випадку помилково"¹⁷.

Створення національних секцій і організацій пролетарів пригноблених націй в межах РСДРП(б) забезпечувало можливість свідомим робітниками і соціалістичній інтелігенції цих націй розивати соціалістичну культуру свого народу своєю мовою, залучати широкі верстви трудящих і експлуатованих мас до революційної боротьби за соціальне і національне визволення. Саме ці національні секції і організації, звертаючись до колишніх "іногородців" їхньою, а не "панською" (російською) мовою, й завоювали підтримку і довіру до Радянської влади і більшовиків з боку майже всіх пригноблених націй, що врешті-решт і обумовило перемогу більшовизму в громадянській війні.

Рівень розвитку національних організацій кожної нації в межах РСДРП(б) залежав від рівня розвитку нації в цілому, рівня розвитку пролетаріату цієї нації, ступеню національного гноблення і рівня збереженості національної культури у власне робітничому середовищі. Значна русифікація промислового пролетаріату України на 1917 р., як і всього населення міст, та й "загальний недолік соціалістів панівних націй: нерозуміння ними соціалістичних обов'язків по відношенню до націй пригноблених, переживання забобонів, перейнятих від великодержавної буржуазії"¹⁸, якого не уникла й частина діячів РСДРП(б), призвели до того, що всю партійну діяльність більшовики України до осені 1917 р. проводили майже виключно російською мовою. Це в свою чергу поглиблювало мовно-культурний розрив між робітничим класом і біднішим селянством України й ускладнювало союз між ними, посилюючи вплив української буржуазії на українські трудящі маси.

7.2. Чисельність та національний склад більшовицьких організацій України наприкінці 1917 р.

Нажаль, точних даних про чисельність та національний склад більшовиків України наприкінці 1917 - початку 1918 рр не збереглося. На обласному (крайовому) з'їзді більшовиків України 3-5 грудня 1917 р. в Києві були присутні делегати від 22 організацій 7 губерній і 2 військових організацій, всього - від 24 організацій, що об'єднували за даними, які подали самі делегати, понад 18 тисяч членів партії.

Однак, на цей з'їзд не прислали делегатів більшість організацій РСДРП(б) Катеринославської і Херсонської губерній, як і жодна з організацій Харківської і Таврійської губерній. Від Донецько-Криворізької області, де позиції більшовиків були найсильніші, прибув лише один делегат з Катеринослава¹⁹. Отже визначати чисельність більшовиків України виключно за даними цього з'їзду неможна.

Радянські історики за сукупністю різних джерел визначили загальну кількість членів організацій РСДРП(б) в Україні на жовтень 1917 р. у 50 тис. осіб, на початок 1918 р. - у 80 тис. осіб²⁰.

Національному складу більшовицьких організацій України радянська історіографія не приділяла уваги: це питання було надто небезпечним, а отже і закритим для дослідників. Натомість чимало оцінок та суджень на цю тему можна знайти в західній історіографії. Зокрема В. Голубничий пише: "Засновники Комуністичної партії України та її перші керівники походили переважно з кіл російської та жидівської інтелігенції. Рядове членство складалося переважно з російського та несвідомого українського пролетаріату великих промислових центрів. На час створення КПУ не більше 7 % її членів вважали себе українцями"²¹.

За даними першого партійного перепису 1922 р., серед членів КП(б)У, які вказали свою національність, 53,6 % були росіянами, 23,3 % - українцями, 13,6 % євреями, 2,4 % - поляками, 7,1 % - представниками інших націй²². Однак серед 55 тисяч членів КП(б)У на 1922 р. лише 3 % вступили у партію до 1917 р., і лише 10 % - у 1917 р., решта - пізніше²³, тому переносити механічно ці дані на 1917 р. неможна.

На 1917 р. ми маємо поки що лише випадкові вибірки прізвищ: списки членів більшовицьких комітетів, фракцій, кандидатів у різні виборні органи. Більшість цих прізвищ дійсно належать за формою до російських та єврейських. Українські прізвища трапляються не так часто, але їх кількість зростає наприкінці 1917 - початку 1918 р.²⁴

Найбільший інтерес серед цих добірок становлять списки кандидатів від більшовиків до Установчих зборів (Всеросійських та Українських). В цих списках, на відміну від багатьох інших документах того часу, вказувалися як правило справжні прізвища (не псевдоніми), імена і по-батькові. Хоча списки склалися окремо по кожній губернії, в них включали також зазвичай у верхній частині лідерів РСДРП(б) загальноросійського масштабу, що мешкали в Петрограді: Л. Троцький, Я. Свердлов, Ф. Дзержинський, А. Луначарський, Г. Петровський, В. Ногін, Д. Рязанов тощо. На сьогодні опубліковано списки кандидатів від РСДРП(б) до Всеросійських Установчих зборів по п'яти губерніях Південно-Західного краю. Склалися ці списки наприкінці жовтня - початку листопада 1917 р. і певною мірою відбивають національний склад більшовицьких організацій на той час (див. табл. 10).

Таблиця 10.

Склад кандидатів від РСДРП(б) до Всеросійських Установчих зборів по губерніях Південно-Західного краю²⁵.

Губернія	Всього Кандидатів	Мешкали в Петрограді	Мешкали в Україні	З них Українці	Обрано в депутати
Київська	22	2	20	1	0
Волинська	6	1	5	1	0
Подільська	17	1	16	2	0
Полтавська	20	3	17	5	1
Чернігівська	19	3	16	6	4

Співставлення складу кандидатів від більшовиків до Всеросійських Установчих зборів із результатами виборів показує, що частка українців серед місцевих кандидатів по кожній губернії значною мірою відображала і вплив більшовиків серед місцевого (на 90 % українського) населення. Депутати більшовики були обрані від тих губерній, де в більшовицьких списках була значна частина українців.

Про певний відрив від українських мас та труднощі у роботі із ними свідчили й відповіді на опросний лист (анкету) ЦК РСДРП(б) Луганської організації більшовиків, записані в середині листопада 1917 р.: "Живемо на Україні, де нас женуть, кажучи: "Геть з нашої хати!", має бути багато неприємностей"; "є українські війська, що налаштовані дуже реакційно"²⁶. До Луганського комітету більшовиків тоді входило декілька українців (І. Дахно, І. Ніколаєнко, О. Пархоменко)²⁷, але завоювати вплив на українські трудящі маси, працюючи виключно як російська партія, дійсно було дуже важко. По Луганському (Слов'яносербському) повіту, що знаходився на крайньому сході України і мав мішане населення, більшовики на виборах до Всеросійських Установчих зборів завоювали перше місце: 56 тис. голосів, при тому, що український блок отримав 42 тисячі, а російські есери - 27 тисяч. Але в цілому по Катеринославській губернії, найбільш промислово розвиненій, із найбільшою кількістю робітників в Україні, більшість голосів таки отримав блок українських дрібнобуржуазних партій УПСР - УСДРП: він провів 10 депутатів, російські есери та більшовики провели по 4 депутати²⁸. Для порівняння зазначимо, що Петроград, Північний, Західний фронти і Балтійський флот більшість голосів віддали більшовикам.

Зазначимо також, що протягом осені 1917 р. склад більшовицьких організацій України змінювався. П.І. Гарчев наводить дані Генерального секретарства шляхів сполучення, що тільки в кінці листопада 1917 р. з Києва до Росії

Таблиця 11.
Підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів
по Україні (листопад 1917 р.)²⁹.

Округ	Всього проголосувало	В тому числі за більшовиків	Відсотків
Волинський	804208	35612	4,4
Катеринославський	1193049	213163	17,9
Київський	1509719	60693	4,0
Подільський	848254	32942	3,9
Полтавський	1149256	64460	5,6
Таврійський	568535	31154	5,5
Харківський	1096451	114743	10,5
Херсонський	905571	107975	11,9
Чернігівський	973646	271174	27,8
Всього			
по Україні	9048689	931916	10,3
Південно-Західний фронт	1007423	300112	29,8
Чорноморський флот	52629	10771	20,5
Росія в цілому	48401962	10889437	22,5

було відправлено 11 тис. солдатів-росіян.³⁰ До Радянської Росії виїжджає і чимало більшовицьких діячів: лідер київських більшовиків Георгій Пятаков наприкінці листопада 1917 р. став комісаром Держбанку Росії (в Петрограді), член Київського

ревкому і кандидат до Установчих зборів по Київській губернії Олександр Соколов повернувся на батьківщину - в місто Новий Торжок Тверської губернії тощо³¹. Ще раніше виїхали до Петрограду члени Київського комітету РСДРП(б) Максиміліан Савельєв та Максим Лебедев.

Натомісць в Україну поверталися робітники й солдати-українці з Росії. До Києва з Петрограду повернулися робітники-більшовики С.П. Чайко та І.Т. Дідківський³², в Донбас Московський ВРК направив Дмитра Жлобу, до Харкова з Петрограду за направленням ЦК РСДРП(б) прибули Микола Скрипник, Юрій Коцюбинський та Віталій Примаков.

В листопаді 1917 р відбувалися перевибори Київської та Харківської Рад робітничих і солдатських депутатів. В Києві до виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів 12 листопада було обрано 23 більшовика, з них 6 українців³³. Список кандидатів до виконкому Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів від фракції більшовиків, опублікований 19 листопада містить 29 осіб, з них українські прізвища мають 14 або 48 %³⁴.

В грудні 1917 - січні 1918 рр. проходили вибори до Українських Установчих зборів. Нажаль, на сьогодні відомий лише один список кандидатів до них від більшовиків (основна маса більшовиків України ці вибори проігнорувала) - це список кандидатів по Катеринославській губернії, опублікований 22 грудня 1917 р. Всього в ньому 21 особа, з них лише один Ю. Лещинський мешкав у Петрограді, решта 20 - місцеві більшовицькі діячі та солдати полку імені П. Орлика, в тому числі 11 кандидатів або 55 % становлять українці³⁵. Можливо, певний вплив на такий склад справила та обставина, що це список кандидатів саме до Українських Установчих зборів. Але той факт, що по Катеринославській губернії, де було зосереджено найбільше промислових робітників і найбільше членів РСДРП(б) в Україні, більшість кандидатів становили саме українці, свідчить про стрімке зростання частки українців серед більшовиків України в грудні 1917 р.

Слід також нагадати зауваження Є. Бош про вибори до Київського комітету більшовиків: "робітники-масовики вперто знімали свої кандидатури, вважаючи себе невідготовленими до комітетської роботи"³⁶. Отже маємо підстави думати, що серед рядових членів РСДРП(б) в Україні частка українців біла більше, ніж серед керівництва.

Найбільш представницьку вибірку прізвищ діячів більшовицької партії в Україні на грудень 1917 р. дає список делегатів I Всеукраїнської наради (крайового з'їзду) більшовиків 3 - 5 грудня 1917 р. у Києві. Всього на цей з'їзд прибуло 54 делегати із вирішальним і дорадчим голосом. З них вказано у протоколі та звіті прізвища 52 делегатів. Українські прізвища становлять найбільшу групу - 24 прізвища або 46,1 % (Ми не включили сюди Ізраїля Юделевича Кулика та Діонісія Карловича Івасевича, які попри свої українські прізвища мають нехарактерні для українців імена і по-батькові)³⁷.

Таким чином наявні на сьогодні джерела дають можливість зробити висновок, що в грудні 1917 р. частка українців серед членів більшовицьких організацій України зростає, досягаючи близько половини їх загальної чисельності. Це приблизно відповідає відсотку українців (52 %) серед промислових робітників України того періоду і ще раз підтверджує пролетарський характер більшовицької партії.

7.3. Українські секції в РСДРП(б) і Соціал-демократія України: перша українізація більшовизму.

7.3.1. Підготовчий етап. Київська секція (Оргбюро СДУ).

Питання про створення секцій чи груп українських більшовиків при комітетах РСДРП(б) та пов'язане із ним питання про створення всеукраїнського об'єднання

більшовиків Соціал-демократія України в радянській історіографії було дуже мало досліджено. Як будь-яке відхилення від генеральної лінії партії, що до того ж показувало помилки керівництва більшовиків в національному питанні, ця тема руйнувала канонізований образ безгрішної ленінської партії, а отже й не обіцяла дослідникам нічого доброго.

Єдина спеціальна праця, присвячена організації "українських більшовиків" кінця 1917- початку 1918 рр. з'явилася наприкінці 1980-х за часів В.В. Щербицького, коли правляча номенклатура за старою інерцією ще опиралася розпаду СРСР і засуджувала "націонал-ухильників" минулого. Та незабаром падіння КПРС і розвал Радянського Союзу вивели історію більшовицької партії за межі актуальних тем історичної науки вже незалежної України, і праця В.Ф. Солдатенка залишилася першою і останньою спробою дослідити це питання³⁸.

В.Ф. Солдатенко дійсно зібрав і опублікував чималу добірку (хоч і не повну) литівок і спогадів про "українських більшовиків". Та відзначаючи цю його безперечну заслугу, слід визнати також, що оцінка дослідником їх діяльності не виходить за рамки канонів офіційної партійної історіографії того часу. Автор різко критикує ініціаторів проголошення Соціал-демократії України (груп українських більшовиків) за намагання "утворити окрему партію українських більшовиків на засуджених ще II з'їздом РСДРП націонал-федералістських принципах"³⁹. Проте з поля зору В.Ф. Солдатенка чомусь випали існування інших національних секцій в рамках РСДРП(б) - РКП(б), як і національно-територіальних автономних частин більшовицької партії - СДЛК та СДКПЛ. Чомусь існування організацій латиських, польських чи литовських більшовиків гнівний критик вважав за нормальне, а от створення організації українських більшовиків засуджував як безкорисне і безперспективне. На наш погляд, справа тут не в історичному підході до питання, а скоріше в настановах Інституту історії партії при ЦК КПУ, співробітником якого був автор статті.

Політичне пробудження українських селянських і особливо солдатських мас у 1917 р., їх могутній рух за своє соціальне і національне визволення поставили перед більшовиками України завдання встановлення контактів із цими мільйонами трудящих і експлуатованих представників пригнобленої нації. Щоб завоювати довір'я в них, треба було висловлювати їхні класові інтереси їхньою мовою. Із цим у більшовиків була проблема. "Погано було, що в нас майже ніхто не володів мовою. Організація мало не вся була російська. З українцями їхньою мовою, oprіч мене могли говорити ще двоє-трьох", - згадував член Київського комітету РСДРП(б) Володимир Затонський. "Для "Советів", отже й для партій міського пролетаріату, як більшовиків, так і меншовиків, Україна як така, не існувала, бо не існувало її для міського робітника"⁴⁰.

Питання про випуск більшовицької літератури українською мовою, приміром, в Київському комітеті РСДРП(б) піднімалося кілька разів ще у квітні - червні 1917 р., але далі розмова справа так і не пішла аж до осені 1917 р.⁴¹

Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю 12 липня 1917 р. прийняла резолюцію: "провести роботу серед українських мас населення", задля чого "утворити національні секції в наших організаціях; видавати літературу мовами народностей, що населяють Південно-Західний край"⁴². Укладачі збірника документів "Більшовицькі організації України: організаційно-партійна діяльність" відзначають, що це рішення конференції виконано не було⁴³. Це вірно лише почасти: як національні секції при комітетах РСДРП(б) в багатьох містах України існували групи, центри або райони латиських, литовських, польських та естонських соціал-демократів (зокрема групи СДЛК та СДКПЛ), що працювали серед робітників евакуйованих в Україну у зв'язку із війною підприємств Прибалтики та Польщі⁴⁴.

Довгий час більшовики України в цілому були задоволені статусом російської партії. Саме як представник російської національної меншини лідер київських більшовиків Г. Пятаков увійшов до складу Української Центральної ради. Єдиної всеукраїнської організації більшовиків України до грудня 1917 р. не було. Як і Ради робітничих і солдатських депутатів, місцеві організації РСДРП(б) були об'єднані у дві області: Південно-Західний край (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Чернігівська губернії) і Донецько-Криворізький басейн (Харківська, Катеринославська, частина Херсонської губерній та захід Обл. Війська Донського). Фактично окремо діяли більшовики Півдня України - Херсонської і Таврійської губерній. Об'єднуючим радянським центром для них була Одеса, де знаходився ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області (Румчерод). Між собою ці три обласних об'єднання більшовиків і Рад були майже не пов'язані, контактуючи безпосередньо із ЦК РСДРП(б) та ВЦВК у Петрограді.

Події кінця жовтня - початку листопада 1917 р. показали, що питання про владу в Україні в той період вирішували озброєні українські трудящі маси: без підтримки одягнених у сірі шинелі українських селян - солдатів українських полків - Центральній Раді не вдалося б захопити владу в Україні. Ці події поставили перед більшовиками вибір: або залишатися незначною національною меншиною, або ставати українською партією.

Ідея утворення національно-територіальної організації більшовиків України за прикладом Соціал-демократії Латиського краю чи СДКПЛ виникає в Київському комітеті РСДРП(б) на початку листопада 1917 р. Вже наступного дня після проголошення УНР, 8 листопада орган Київської Ради робітничих і солдатських депутатів газета "Пролетарская мысль" вміщує оголошення "Крайовий з'їзд РСДРП(більшовиків)" Там зокрема повідомлялося, що Південно-Західний обласний комітет РСДРП(б) вирішив скликати з'їзд більшовицьких організацій всієї України і Південно-Західного та Румунського фронтів. "В порядку денному з'їзду передбачається про соціал-демократію України (виділено нами. - А.З.), про владу крайову й на місцях тощо"⁴⁵.

Наступного дня, 9 листопада та ж "Пролетарская мысль" вміщує редакційну статтю "Соціал-демократія на Україні", де спеціально обґрунтовується необхідність скликання з'їзду представників всіх організацій більшовиків України. "І цей з'їзд мусить створити центр, що об'єднує всю революційну соціал-демократію України". Тільки утворення такого центру "допоможе згуртуванню всіх революційних робітників на Україні в єдину класову партію пролетаріату"⁴⁶.

11 листопада 1917 р. обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю відправляє листа до ЦК РСДРП(б): "Постійні перешкоди в нашій роботі у вигляді шовінізму й розкладаючого впливу українських соціалістичних партій і Центральної ради, що породжують розбрат серед пролетаріату України й нацьковують один на одного частини його, змушують нас серйозно замислитися над створенням соціал-демократії України на противагу Українській СДРП. У зв'язку із цим та цілим рядом інших питань (про владу в краї тощо) нами передбачено скликання крайового партійного з'їзду. Просимо ваших санкцій і директив у зв'язку із з'їздом, що готується". Листа підписав член обкому І.Ю. Кулик⁴⁷.

Із аналогічним запитом звернувся 12 листопада до ЦК і Полтавський комітет більшовиків: "у зв'язку із проголошенням Української Народної Республіки ми одночасно із цим звертаємось до Київського обласного комітету партії ("Південно-Західного. - А.З.) із проханням скликати з'їзд всіх організацій партії Української республіки для вироблення спільної тактики... Виникає думка про зміну назви партії в

Україні (Всеукраїнська, на противагу існуючій українській с.-д.). Можливо було б доцільно залишитися при старій назві, приєднавши назву Всеукраїнська...⁴⁸

Як поставився до ідеї утворення Соціал-демократії України ЦК РСДРП(б)? Перша відповідь на звернення Південно-західного обкому прийшла від члена ЦК Я.М. Свердлова не раніше 24 листопада 1917 р. Зміст її записано рукою Свердлова на звороті листа І.Ю. Кулика від 11 листопада 1917 р.: "Відповідь надіслано з посильним. Створення окремої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала, вважаємо небажаним. Пропонуємо через те не вести роботу в цьому напрямку. Інша справа скликання крайового з'їзду чи конференції, які ми б розглядали як звичайний обласний з'їзд нашої партії. Нічого неможна було б заперечити проти перейменування області: не Південно-Західної, а Української"⁴⁹.

Як бачимо, Я.М. Свердлову не вдалося тоді ще подолати ті великоруські забобони про єдину й неподільну Росію, про які писав Ленін, кажучи про соціалістів панівних націй. Або, як казав пізніше В.П. Затонський: "Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії - звичка, що вбита вам тисячоліттями, століттями існування російського імперіалізму"⁵⁰.

Тим не менше Південно-Західний обком РСДРП(б) надсилав свого представника Сергія Бакинського до Центрального комітету партії для вирішення питання про принципи партійного будівництва в Україні. Між 27 і 29 листопада С. Бакинський обговорює питання про становище в Україні із В.І. Леніним, Я.М. Свердловим та Й.В. Сталіним⁵¹. 29 листопада 1917 р. українське питання обговорює ЦК РСДРП(б). Ось запис у протоколі ЦК:

"УІ. Українські с.-д. просять дозволу іменуватися с.-д. робітничою партією України через те, що Российская СДРП українською означає русская. З огляду на необхідність обговорити всі дані за й проти та на відсутність часу - це питання передається в бюро ЦК (Сталін, Ленін, Троцький та Свердлов)"⁵².

Досить оригінальну трактовку цього рішення дає С.В. Кульчицький: "Невдовзі ЦК РСДРП(б) взяв на себе ініціативу заснування територіального відгалуження на Україні. На засіданні 29 листопада він розглянув питання про утворення СДРП України і доручив Леніну провести його в життя. Через кілька днів один з найближчих співпрацівників Леніна Г.Зинов'єв з'явився в Києві, де відбувалася партійна конференція, і добився прийняття рішення про утворення обласної організації під назвою РСДРП(б) - Соціал-демократія України"⁵³.

Тут і справді заплутаєшся, де в шановного автора закінчується правда і починається вигадка. Що саме мав проводити в життя Ленін, якщо жодного конкретного рішення з цього питання ЦК партії 29 листопада не прийняв? Ще більшою загадкою є питання про те, чого саме міг чи мав добиватися Г. Зинов'єв, якого на вказаному засіданні ЦК взагалі не було, бо він перебував у відпустці на батьківщині в Єлисаветграді, й навряд чи взагалі знав про обговорення цього питання в ЦК РСДРП(б)?

Повертаючись із відпустки до Петрограду, 3 грудня 1917 р. Г. Зинов'єв дійсно заїжджав до Києва і зустрічався із місцевими більшовиками⁵⁴. Ось як описує це В. Затонський: "Я чудово пам'ятаю свою першу зустріч з тов. Зинов'євим у листопаді 1917 р. (Очевидно мається на увазі початок грудня. - А.З.) Ми сиділи в Київському царському палаці, у кабінеті голови Ради робітничих депутатів. Розмова торкнулася нашої тактики щодо Центральної ради, яка тоді вже виросла на досить серйозного ворога. Тов. Бош, фактична керівниця української організації на той час, знайомлячи мене з тов. Зинов'євим напівжартома, напівсерйозно сказала: - Ось наш український "націоналіст". Він здається справді вважає, що треба серйозно рахуватися з

українським національним рухом та на протипагу до Центральної ради утворити свій український партійний та радянський центр"⁵⁵.

Однак, жодних документів, які б підтверджували участь Г. Зинов'єва в обласному (крайовому) з'їзді більшовиків 3-5 грудня 1917 р. чи якійсь його вплив на рішення з'їзду невідомо. Ні в протоколах цього з'їзду, ні в спогадах його учасників, опублікованих ще у 20-ті роки, про це немає жодної згадки⁵⁶. Можливо підставою для вказаного вище твердження С.В. Кульчицького стала біографія Г. Зинов'єва, написана у 20-ті рр. Б. Богданом, що аж надто запопадливо роздмухує значення свого героя, заявляючи, що в листопаді 1917 р. Г. Зинов'єв нібито їздив на Україну "для організації боротьби проти Української Ради" й задля цього він "об'їжджає ряд найкрупніших пунктів України, бере участь у конференції в Києві, що підготовляла повстання проти ради, де йому ... ледь вдається уникнути арешту"⁵⁷. Жодних арештів більшовиків під час конференції в Києві Центральною радою не проводила, отже весь цей пасаж слід вважати чистісінькою вигадкою.

Це підтверджують і спогади іншого учасника обласного з'їзду більшовиків В. Ауссема: "т. Зинов'єв, що приїхав до Києва (з півдня) як раз напередодні грудневої наради, був надзвичайно здивований, дізнавшись про ворожу лінію Ц.Р. стосовно Рад, й зізнався, що в Петербурзі більшовики цілком щиро заявляли на мітингах, що Рада, ця справжня представниця українських робітників і селян, всіляко підтримає Радянську республіку в її боротьбі із контрреволюцією"⁵⁸. Отже в середині листопада, коли Г. Зинов'єв виїжджав у відпустку, лідери більшовиків в Петрограді не вважали ще Центральною радою ворогом й не могли доручати Г. Зинов'єву "організацію боротьби" з нею.

Ініціатива утворення Соціал-демократії України належала, як свідчать протоколи обласного з'їзду більшовиків та інші документи того часу, групі членів Київського комітету РСДРП(б): Володимир Затонський, Іван (Ізраїль) Кулик, Олександр Горвіц та Леонід Пятаков. Вже сам цей перелік свідчить. Що об'єднували їх зовсім не національні почуття: Кулик і Горвіц були євреями, а Л. Пятаков - росіянином. Але всі вони вели активну роботу в українських солдатських масах і чудово розуміли, що саме від українських солдатів, тобто одягнених у шинелі українських селян і робітників, залежала в той час доля і більшовизму, і Радянської влади в Україні. Знову надамо слово В. Затонському:

"Треба сказати, що солдатам у національних (українських) частинах морочили голову різними неймовірними байками, що наче більшовики - самі тільки кацапи (росіяни) і мета їхня - присилувати українців воювати, щоб тимчасом самим захопити їхню землю.. Більшовикові ж, що говорить російською, слова б не дали". Тому, коли В. Затонський збирався із керівником військової організації Київського комітету РСДРП(б) Леонідом Пятаковим (до речі солдатом царської армії, що понад рік був на фронті імперіалістичної війни, мав бойові нагороди) до українських солдатів вони йшли на хитрість. В. Затонський складав для Л. Пятакова декілька фраз українською мовою, які той запам'ятовував.

Прибувши до розташування військових частин на мітинг чи збори солдатів, Леонід Пятаков "починав українською мовою", "що він також українець та довгий час був у москалях, забув говорити по своєму й легше йому говорити мовою російською...

Коли лід зламано, збори охоче погоджуються, бо по російському всі добре розуміють. Тоді Леонід говорить вже мовою російською. А що оповідач з нього чудовий і солдатів знає, як облуплених, то кінчається на тому, що у перший же вечір зав'язуємо із полком зв'язки і вихидимо звідти з триумфом"⁵⁹.

Першу згадку про заснування української групи (секції) при Київському комітеті РСДРП(б) знаходимо в хроніці "1917 рік на Київщині". Там подано звіт газети "Пролетарская мысль" про засідання Київської Ради робітничих і солдатських депутатів 24 листопада 1917 р.:

Головуючий Л. Пятаков: "Слово - українському більшовику Пащенко" (з лав українських с.-д. і с.-р. шум, сміх, крики: "Звідки ти взявся?").

Пащенко: "Ви не смійтесь. Я вже кілька місяців працюю серед українських солдатів і знаю їх настрої. Він зовсім не такий, як у вас, лже-соціалісти. Тепер організована українська фракція більшовиків (виділено нами. - А.З.) і днями вона себе покаже (шум, крики)."

На підтримку Пащенка виступив О. Горвіц: "т. Пащенко казав вірно - не Григор'єв та інші панове оборонці висловлюють думку українських робітників і солдатів, а ті українці, що в Петрограді йшли разом із російськими робітниками й селянами"⁶⁰. Зауважимо, що в дні Жовтневого повстання в Петрограді Володимир Пащенко був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад від Київської окружної Ради солдатських депутатів⁶¹.

За спогадами Г. Галайди, тоді курсанта 1-ї Української військової школи, при Київському комітеті РСДРП(б) "була утворена українська секція, де працювали Затонський, Кулик, 2 офіцери, один з гвардії Кексгольмського полку і один з піхотного батальйону, ще деякі товариші, а також я." Секція працювала в основному серед українських солдатів, для чого видала декілька листівок українською мовою. Спроба цієї секції видати газету українською мовою через технічні причини не вдалася, але статті українською мовою (в тому числі Г. Галайди) виходили в більшовицьких газетах⁶². За свідченням сестри І.Ю. Кулика Е.Ю. Кулик, саме Іван Кулик редагував "український відділ" газети "Пролетарская мысль", органу Київської Ради робітничих і солдатських депутатів⁶³.

Найвідомішою листівкою української секції Київського комітету РСДРП(б) стала відозва "Соціал-демократія України (більшовики-українці)", підписана "Організаційний комітет Соціал-демократії України". Авторами її були В. Затонський та І. Кулик. Це перше відоме на сьогодні друковане звернення більшовиків України 1917 р. українською мовою було випущено окремою листівкою 30 листопада 1917 р. Відповідаючи на питання про те, чим саме відрізняється Соціал-демократія України від інших партій, автори звернення заявляли:

"Ми, українські більшовики, гуртуємось у партію і починаємо на Україні боротьбу за те, чого добиваються та чого більш-менш уже досягли більшовики російські у московщині.

...Руйнується старе життя, будується нове, випустиш з рук зараз - і онуки твої не досягнуть. Того-то і треба пильнувати, щоб тепер влада була в руках Рад робітничих та солдатських депутатів, які обираються тільки простим народом і без усяких строків (поки любі виборцям)."

Викриваючи облудну політику Центральної ради, листівка зазначала: "не даром гуртуються коло Ради буржуазні верстви як українського, так і (останнім часом) російського народу, не даром запобігають радівці перед Калединим та ведуть боротьбу із більшовиками (тобто робітниками та селянами російськими)..."

В тім-то й річ, що політика українських соціалістів - це політика соціалістів дрібно-буржуазних, те саме, що у російських меншовиків.

І так само, як робітничий клас та бідніше селянство Росії спочатку вірили своїм ватажкам - соціал-патріотам Керенському, Церетелі, які завели їх під дурного хату, так більшість українського народу одурена універсалами, захоплена національним

відродженням, приглушена бубнами і літаврами проголошення Української республіки, не бачить дійсного лиця своїх керівників.

Ми будемо допомагати робітництву, селянству та солдатам України розплющити очі і думаємо, що наша робота не пропаде. Ми знаємо, як важко переконати чоловіка одним тільки словом. Треба, щоб життя його переконало, але життя за нас і без сумніву широкі трудящі маси українського народу підуть за нами, а не за своїми зрадниками з Ради".

Автори листівки висловлювали упевненість, що до них приєднається дійсно соціалістична частина існуючих українських партій, а також запрошували російських, польських та інших більшовиків, що живуть в Україні, "увійти як російські, польські та інші секції в єдину дійсно соціалістичну революційну партію на Україні"⁶⁴.

Реакція на цю відозву була неоднозначною навіть серед більшовиків України. На крайовому з'їзді більшовиків у Києві 3-5 грудня 1917 р. В. Затонський зокрема казав: "Тут утворилася вже с.-д. України, й це справило колосальне враження"⁶⁵. Делегат від більшовиків Полтави В. Шахрай, навпаки виступив із рішучим протестом проти самовільного випуску листівки "Соціал-демократія України" Київським комітетом РСДРП(б)⁶⁶. Цілком серйозно сприйняв проголошення СДУ делегат від Кременчука Г. Лапчинський, який запропонував провести на I Всеукраїнському з'їзді Рад "нараду делегатів російських та українських більшовиків"⁶⁷.

Отже ідея утворення всеукраїнського об'єднання більшовиків "Соціал-демократія України" за прикладом СДЛК та СДКПЛ виникла у Київському комітеті РСДРП(б) на початку листопада 1917 р. як відповідь на зростання українського національно-визвольного руху й зокрема проголошення УНР. Аби завоювати довіру українських трудящих мас, особливо солдатів, від яких залежало питання про владу, українська група (секція) при Київському комітеті більшовиків протягом листопада 1917 р. активно пропагує ідею утворення організації (партії) українських більшовиків, задля чого звертається через Південно-Західний обласний комітет за підтримкою до ЦК РСДРП(б). Хоча ЦК до кінця листопада 1917 р. не прийняв певного рішення, обласний комітет Південно-Західного краю вирішив винести питання про всеукраїнське об'єднання більшовиків на крайовий з'їзд більшовиків України.

7.3.2. Обласний (крайовий) з'їзд більшовиків у Києві 3-5 грудня 1917 р. - I Всеукраїнська нарада більшовиків.

Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю, як було вище зазначено, вже 8 листопада 1917 р. вирішив скликати крайовий з'їзд більшовиків всієї України та Південно-Західного і Румунського фронтів для обговорення становища, що склалося після проголошення УНР і зокрема головного питання - питання про владу в Україні.

3 грудня 1917 р. в Києві відкрився з'їзд більшовиків, на який прибули делегати від п'яти губерній Південно-Західного краю (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Чернівська) та по одному делегату від Катеринославської (Катеринославська організація) і Херсонської (Єлисаветград-ська організація) губерній. Взагалі не прислали делегатів більшовики Харківської і Таврійської губерній, Донбасу, Одеси тощо. Натомість в роботі з'їзду взяли участь деякі більшовики - делегати I Всеукраїнського з'їзду Рад, що прибули до Києва з Харкова (М. Данилевський, М. Сапельников, І. Булатников) та Миколаєва (М. Артамонов)⁶⁸.

Причини такого ставлення більшовиків Півдня та Сходу України до цього з'їзду розкривають слова Миколи Данилевського, делегата від Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів: "Харків не послав делегатів на партійний з'їзд, оскільки в нього свій обласний комітет"⁶⁹. Тобто з'їзд більшовиків України Харківський комітет РСДРП(б) вважав суто справою Південно-західного краю. І в цьому керівники

харківських більшовиків (так само як і частина більшовиків Півдня України) цілком погоджувалися із Керенським та Церетелі: Україна - це п'ять губерній Південно-Західного краю і не більше; Харківщина, Донбас, Херсонщина, Таврія - не мають до України жодного відношення.

Вже 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів лідер харківських більшовиків Артем (Федір Сергєєв) виступив з ініціативою утворити на території Донецько-Криворізької області окрему Радянську республіку⁷⁰. 22 листопада на загальних зборах робітників та службовців Харківського залізничного вузла Артем висловив рішучий протест проти включення до складу України за III Універсалом ("анексією") Слобожанщини і Донбасу, а також проти їх "насильницької українізації". 24 листопада на пропозицію більшовиків Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів "протестує проти анексії Харкова і частини Донецького басейну" Центральною радою і закликає до створення тут окремої радянської республіки⁷¹.

Тим не менше участь у київському з'їзді представників більшовицьких організацій Катеринослава і Єлисаветграду та делегатів-більшовиків I Всеукраїнського з'їзду Рад від Харкова й Миколаєва дали підстави пізніше називати цей з'їзд не тільки обласним чи крайовим з'їздом Південно-західного краю, а й I Всеукраїнською нарадою більшовиків. Та й рішення, які ця нарада чи з'їзд прийняла, мали не суто обласне, а всеукраїнське значення.

Перш за все нарада виявила значні розбіжності в розумінні національного питання серед більшовиків України. Різні погляди на нього висловили вже доповідачі з трьох головних питань порядку денного: пункту II і IV (вони розглядалися разом) "Про ставлення до Центральної ради та Українських Установчих зборів" - Володимир Затонський, пункту III "Організація центральної влади в Україні" - Євгенія Бош та пункту V "Крайовий орган та робота в краї" - Василь Шахрай.

Проти права націй на самовизначення із позицій Рози Люксембург виступила голова Обласного комітету більшовиків Південно-Західного краю Є. Бош: "В добу фінансового капіталу національний рух перестає бути революційним. Він перестає бути народним. На Україні він не є народним. До повалення царизму він майже не виявлявся... як тільки впав національний гніт, буржуазія стала вести боротьбу за національне визволення. Але вона взялася за нього не через революційні цілі, а через бажання проводити свою класову політику. Буржуазія України знаходиться під впливом російської, яка будучи вигнаною з Радянської Росії, прямує на Україну й під виглядом національного визволення прагне розколоти пролетаріат України. В цьому полягає політика імперіалістичної буржуазії у всій Європі." "Україна за капіталістичного ладу як окрема держава не зможе існувати."⁷² Цю позицію підтримали Василь Валявко з Катеринослава та Аршак Александров з Кременчука.

Як пізніше згадувала та ж Є. Бош, "першочергове питання для України, національне розкріпачення її, залишалося в тіні й не було продумане не тільки Київським комітетом, але й обласним. Пункт нашої програми про право націй на самовизначення аж до відокремлення залишався голим гаслом й комітет не мав практичної програми, що вказувала б форми боротьби революційних мас у пригнобленій країні, яка бореться за своє національне розкріпачення. Коли ж питання про національне самовизначення України було поставлено практично, коли Рада Народних Комісарів проголосила: "Право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійної держави", - Київський комітет залишився без програми дій. А виробити програму дій в той момент, коли Центральна рада оголосила Україну народною республікою й обрала Генеральний Секретаріат - "національний" уряд України, - було набагато важче.

...По суті спір ішов той же, що у всій Росії після Лютневого перевороту: там про ставлення до Тимчасового уряду, тут - до Центральної ради"⁷³.

На підтримку права націй на самовизначення виступили Володимир Затонський, Олександр Горвіц (з Києва) та Василь Шахрай (з Полтави). "Нам треба вибити з рук буржуазії зброю національної боротьби, яка ще може бути революційною" - вважав В. Шахрай, наголошуючи на необхідності завоювати на свій бік дубну буржуазію - селянство, що становило більшість трудячого населення України. Треба залучити пригноблену націю до боротьби із капіталом, а задля цього потрібна політична федерація й крайові радянські органи влади, - підкреслював О. Горвіц⁷⁴. "З питання про владу ми мусимо заявити, що ми добиваємося влади Рад, але треба вказати, як ми вважаємо за потрібне вирішити національне питання на Україні. Детальну розробку цього питання треба доручити крайовому органу, який ми оберемо і який міг би представляти більшовиків на Україні", - заявляв В. Затонський⁷⁵.

Як противники, так і прибічники права націй на самовизначення погодилися із необхідністю утворення на противагу Центральній раді всеукраїнського партійного і радянського центру. При чому останній мав увійти у федеративні стосунки із Радянською Росією. "Ми кажемо, що будемо боротися із владою буржуазії на Україні й створювати свій власний орган влади", - наголошувала у своїй доповіді Є. Бош. В протоколі з'їзду їй навіть належать такі слова: "Не треба забувати, що федерація не є підкорення. Крайова влада має бути самостійною. З урядом Пітеру можливі лише договірні відносини... Армія має бути своя." Щоправда редакція "Літопису революції" при публікації в 1926 р. протоколів з'їзду зазначила, що це місце - скоріше за все плутанина протоколістів. Однак сам факт наявності таких поглядів серед делегатів з'їзду більшовиків України не викликає сумнівів⁷⁶. Слід нагадати й те, що саме Є. Бош пізніше рішуче виступала проти втручання В. Антонова-Овсеєнка у внутрішні справи України.

Проте жодної резолюції з питання про центральну владу в Україні з'їзд більшовиків не прийняв, обмежившись прийняттям тез, запропонованих А.С. Александровим, в яких визнавався факт Української республіки та її федерації із Росією⁷⁷. Питання про владу в Україні мав вирішити I Всеукраїнський з'їзд Рад, що відкрився у Києві через день після відкриття з'їзду більшовиків. Тому, очевидно, партійний з'їзд і не став приймати з цього пункту окремої резолюції.

Натомість конкретне рішення було прийняте з питання про всеукраїнське об'єднання більшовиків та його центральний (крайовий) орган. Обговорення цього пункту порядку денного (У. "Крайовий орган і робота в краї") виявило три різні позиції серед делегатів з'їзду.

Найбільш рішуче висловився В. Затонський: "Задля того, щоб наша партія була масовою, треба викинути назву російська... Я пропоную назвати "с.-д. партія українських більшовиків". Близької думки був Леонід Пятаков: "Працювати під назвою російських більшовиків дуже важко - це відштовхує від нас маси. Якщо ми залишимося під старою назвою, то будемо завжди росіянами. Я пропоную з'їздові хоч тимчасово назвати організацію РСДРП більшовиків "Соціал - демократія України".

Друга позиція зводилася до того, щоби просто додати термін "Україна" до назви РСДРП. Цю позицію обстоювали лідери майбутніх "національних ухилів" в КП(б)У, а тоді представники більшовиків Полтавщини Василь Шахрай та Георгій Лапчинський: назвати більшовицьку партію в Україні слід було б "РСДРП більшовиків на Україні". Хоча в перспективі, як вважав В. Шахрай, загальноросійський з'їзд партії міг назвати українську організацію "Українська комуністична партія". Близький погляд

висловив Г. Лапчинський: "До правосильного партійного з'їзду ми можемо називатися таким чином: "РСДРП - Український союз комуністів".

Третю позицію: не змінювати нічого - займали противники права націй на самовизначення. Проти "єретичної" думки про перейменування партії виступили Аршак Александров та Є. Бош. Остання зокрема говорила: "На Україні ми не можемо організувати окрему партію. В той час, як ми йдемо до соціалізму - дійсного об'єднання пролетаріату, смішно казати про організацію національної партії".

Ця заява викликала заперечення О. Горвіца: "Ніхто не казав про організацію національної партії. Мова йде про організацію територіальної за зразком латиської, польської с.-д. тощо С.(оціал)-Д.(емократії) України. Це буде районна організація РСДРП. ЦК обирається на з'їзді...

Нам треба звернути увагу на роботу серед українців по всій Росії, сприяти утворенню українських секцій в тих організаціях, де є українці."⁷⁸

Побачивши в ході обговорення, що перша позиція не набирає достатньо прибічників, В. Затонський вирішив піти на компроміс із другою групою, щоб ввести такий термін "Україна" у назву крайової організації більшовиків, узаконивши тим самим проголошену за його ініціативою "Соціал-демократію України". В результаті обласний (крайовий) з'їзд більшовиків постановив:

"1. Назвати українську організацію "РСДРП (більшовиків) - Соціал-демократія України".

2. Крайовий комітет РСДРП б-ків назвати "Головний комітет Соціал-демократії України"."

Це в свою чергу викликало протест групи Александрова -Бош, яка, об'єднавшись з противниками СДУ (українських більшовиків) з числа другої групи ("додатківців"), виступила із заявою протесту проти перейменування крайової організації партії, пообіцявши поставити це питання ще раз на наступному з'їзді.

Тим не менше головним підсумком обласного партійного з'їзду було рішення про утворення всеукраїнського об'єднання більшовиків та всеукраїнського партійного центру. До Головного комітету Соціал-демократії України, або як його називає у своїх спогадах Є.Бош, "Крайового комітету більшовиків", було обрано дев'ять членів (А.С. Александров, В.Х. Ауссем, Є.Б. Бош, О.Б. Горвіц, А.В. Гриневич, В.П. Затонський, І.Ю. Кулик, Г.Ф. Лапчинський, В.М. Шахрай) та чотири кандидати (Р.В. Гальперін, Я.Б. Гамарник, В.С. Люксембург та Л.Л. Пятаков)⁷⁹. Головою ГКСДУ стала Є.Б. Бош, секретарем - Г.Ф. Лапчинський⁸⁰.

Саме цей Головний комітет більшовиків України, очевидно, й розробив порядок денний I Всеукраїнського з'їзду Рад та прийняв рішення про утворення Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (Є.Бош пише, що ці рішення прийняв обласний з'їзд більшовиків⁸¹, але в протоколах цього з'їзду таких рішень немає). Шестеро з 13 членів і кандидатів ГКСДУ (Володимир Ауссем, Євгенія Бош, Володимир Затонський, Георгій Лапчинський, Володимир Люксембург та Василь Шахрай) увійшли до складу першого українського радянського уряду - Народного Секретаріату. Є. Бош стала фактично головою уряду, а Г. Лапчинський - керуючим справами (писарем) Народного Секретаріату.

7.3.3. Поширення руху "українських більшовиків" по Україні та за її межами.

Протягом грудня 1917 р. групи чи фракції українських більшовиків виникають у багатьох містах України й навіть за її межами. Вже 5 грудня 1917 р. датована відозва українською мовою, видана "Бюро фракції українських соціал-демократів (більшовиків) II з'їзду вояків Південно-Західного фронту":

"...буржуазія українська, прикриваючись іменем Центральної ради, прикриваючись гарними словами та туманними гаслами...іде війною на селян і робітників та їх партію - більшовиків.

...Ні один революційний солдат чи робітник не стане поперек шляху самовизначенню українського народу, але нехай народ ясно виявить свою волю через референдум (загальне голосування) чи Українські Установчі збори.

...З'їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів в Києві скаже, що воля народу України - Рада робітників, селян та солдатів...

Геть реакцію і шовінізм на Україні!

Хай живе Рада українських робітничих, селянських та солдатських депутатів!

Хай живе єднання всіх працюючих Росії!

Хай живе братерство народів всього світу!

Слава працюючому українському народу!"⁸²

12 грудня, наступного дня після того, як I Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, відозва Оргкомітету Соціал-Демократії України (українських більшовиків), датована 30 листопада 1917 р., з'являється одночасно у двох газетах: "Солдат и рабочий", органі Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів, та (в сокороченому і відредагованому вигляді) в газеті "Донецкий пролетарий", органі Харківського комітету більшовиків та обласного комітету РСДРП(б) Донецького і Криворізького басейнів⁸³. Ця публікація, як слушно вважає В.Ф. Солдатенко, стала поштовхом до появи груп українських більшовиків у регіонах поширення цих газет - на Півдні та Сході України.

В той же день, 12 грудня в Одесі відбулися перші збори початкової громади Української соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) або Української партії більшовиків Одеської області. Фактично мова йшла про утворення української секції при Одеському комітеті РСДРП(б). Цитуємо дослівно газетний звіт: "Прослухавши доклади об цілях і завданнях організаційного бюро тт. українців і росіян С.-Д. (б), цілком згодились на розвитку програму з погляду інтернаціонала зо всім трудовим народом всіх країн всього миру"⁸⁴. Збори, де були присутні переважно українські солдати, матроси й робітники, обрали президію Оргбюро. Головою її став робітник Микола Матяш, писарем (секретарем) - командир 8-ї роти 3-го гайдамацького куреня прапорщик Іван Курган. М.І. Матяш, за його спогадами, редагував українську сторінку в одеських більшовицьких газетах "Голос пролетария" та "Солдатская мысль"⁸⁵.

Вплив українських більшовиків на матросів Чорноморського флоту засвідчує резолюція моряків-українців міноносців "Жаркий" та "Зоркий" від 13 грудня 1917 р. На доповідь "т. Красного, члена української соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)" (очевидно, член Одеського бюро українських більшовиків Митрофан Красний⁸⁶), збори прийняли рішення: "не визнаємо Українську Центральну раду і Генеральний Секретаріат...підтримуємо тільки Радянську владу в особі Ради Народних Комісарів"⁸⁷.

В резолюції зборів українських більшовиків Одеської області від 19 грудня 1917 р. їх головою названо вже лівого есера Артема Кривошеєва. Засудивши спроби УЦР роззброїти революційні війська, збори представників червоної гвардії та військових частин і кораблів попереджали (цитуємо дослівно): "Заявляємо, що разоруженія яких би ни було революційних військових частин і червоної гвардії не допустимо і будемо боротись проти подібних мір всіма доступними средствами, вплоть до примінення зброї (оружія).

Хай буржуазія зна, що революційний пролетаріат ще живий, сильний і зуміє себе заборонити від посягательства контрреволюції на його завоювання"⁸⁸.

Пізніше, в січні 1918 р. члени групи українських більшовиків зіграли активну роль у повстанні проти Центральної ради. Завдяки ним частина українських солдатів підтримала більшовиків, а частина гайдамаків була нейтралізована. А.Т. Кривошеєв був навіть головою Одеського ревкому ("Комітету 15-ти"), а М.І. Матяш - головою фракції українських більшовиків ЦВК Румчероду. За спогадами останнього, їх організація в Одесі налічувала від 400 до 100 осіб"⁸⁹.

30 грудня харківська газета "Донецкий пролетарий" вміщує кореспонденцію з Микитівки (Горлівсько-Щербинівський район): "У нас, у Микитівці, організувалася група українських більшовиків. Ми, колектив РСДРП ртутної та вугільної копален, поставили собі за мету боротися з українськими шовіністичними партіями. До нашої групи вже почався приток членів. Нашу організацію ми спробуємо поширити й на інші копальні в нашому районі, а вас, товариші, просимо поставити своїм завданням - видавати газету українською мовою, вкрай для нас необхідну"⁹⁰.

20 січня 1918 р. той же "Донецкий пролетарий" (№ 65) публікує резолюцію районної конференції українських більшовиків Горлівсько-Щербинівського району, що відбулася 24 грудня 1918 р.:

"Ми, українські соціал-демократи, інтернаціоналісти-більшовики Горлівсько-Щербинівського району, що з'їхалися 24 грудня на копальні Ауербах і Ко й обговорили поточний момент та ставлення до Центральної ради на Україні, знаходимо її дії контрреволюційними, що підтримують буржуазію всіх країн та поневолюють український народ, бідніших селян та робітників.

Ми, українські більшовики, як справжні борці за самовизначення всіх націй, заявляємо, що жодних розпоряджень, що походять від Центральної ради, ми не визнаємо, а визнаємо і виконуємо розпорядження, що походять від Української Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів України, що заснувалася у Харкові, і яку ми визнаємо за найвищу владу в Україні, й завжди ми готові підтримати, оскільки Рада відповідатиме інтересам незаможних селян та робітників на Україні. Ухвалено одногосно. Голова Н. Дубовий"⁹¹.

Про те, що ця конференція не була справою рук УСДРП, свідчить прізвище Наума Дубового, більшовика з 1905 р., шахтаря й кандидата до Всеросійських Установчих зборів від більшовиків Катеринославської губернії"⁹². Учасник цієї конференції член першого ЦВК Рад України Микола Острогорський згадував пізніше, що група "українських більшовиків" входила на правах відділу до Горлівсько-Щербинівської районної організації РСДРП(б) і включала не тільки "старожитних" українців або тих, хто володів українською мовою, але й всіх членів партії, що цікавилися взагалі національним питанням. "Виникнення такої групи в Горлівсько-Щербинівському районі не уявляє собою нічого незвичайного, бо історія знає своєрідний (хоч і невеликий за масштабом) рух організації "українських більшовиків", в чому легко переконатися, переглянувши більшовицькі газети кінця 1917- початку 1918 рр. на Україні. Рух цей є безсумнівно наслідок шукання організаційних шляхів, якими повинна розгортатися більшовицька національна політика" (виділено нами. - А.З.)"⁹³.

Поширеність цього руху засвідчує ще один факт зі спогадів Миколи Матяша: в березні 1918 р., будучи делегатом ІУ Всеросійського з'їзду Рад від Одеси, М. Матяш "також був у президії "фракції українських більшовиків", на якій було заслухано доповідь т. Затонського"⁹⁴.

Хоч організаційно цей рух був дійсно невеликий, але ідейний вплив українського більшовизму, ідея утворення Української Радянської республіки

поширюється серед українських трудящих мас наприкінці 1917 р. дуже швидко й не тільки в самій Україні. Ще наприкінці жовтня 1917 р. при солдатській секції Московської Ради робітничих і солдатських депутатів виник гурток українських більшовиків, а до кінця 1917 р. до нього приєдналося близько 200 українців-солдатів московського гарнізону і робітників Москви. Голова цього гуртка Степан Сова-Степняк був членом Московського Військово-революційного комітету головою "Ради 10-ти", тимчасового комітету Ради солдатських депутатів. Відозви групи українських більшовиків "Щира промова до солдатів-українців" та "Рада, а чи зрада?" друкувалися не тільки окремими листівками, а й у більшовицьких газетах - "Известия Московского ВРК" та "Известия Московского Совета"⁹⁵.

Таким чином зростання класової боротьби пролетарських і солдатських (селянських) мас України наприкінці 1917 р. гостро поставило питання про певну відірваність більшовизму в Україні від українського народу. Колоніальне становище України та обумовлений ним мовно-культурний розрив між русифікованим міським пролетаріатом та українською сільською біднотою сприяли збереженню характерних для соціалістів панівних націй пережитків великодержавного шовінізму в діячів РСДРП(б) Півдня та Сходу України, що заперечували саму приналежність цих регіонів до України, та поширенню теорій Р. Люксембург, що заперечувала право націй на самовизначення і прогресивність національно-визвольних рухів взагалі.

Все це зумовило той факт, що до осені 1917 р. більшовики в Україні дійсно були передусім російською партією, партією пролетаріату панівної нації серед маси нації пригнобленої. Місцеві більшовицькі організації в Україні не були об'єднані у всеукраїнському масштабі, а підпорядковувалися безпосередньо ЦК партії в Петрограді, й не могли вести роботу в українських масах їхньою мовою.

Наприкінці 1917 р. ситуація докорінним чином змінюється. Стрімке зростання частки українців в більшовицьких організаціях України, що досягла не менш як половини їх членів; створення українських секцій (груп, фракцій) при комітетах РСДРП(б), що розгорнули роботу українською мовою; нарешті проголошення на обласному з'їзді в Києві всеукраїнського об'єднання більшовиків "Соціал-Демократія України" - все це дозволяє говорити про першу хвилю українізації (коренизації) більшовизму в Україні наприкінці 1917 - початку 1918 рр. Більшовизм в цілому на той час перестає бути виключно російським явищем, а стає дійсно інтернаціональною течією пролетаріату в умовах загальноєвропейської революційної кризи. Більшовизм в Україні стає не політичною течією міського населення, що прагнуло відновлення єдиної і неділимої Росії, як вважають націоналістичні історики державницької школи, а політичним виразом прагнення і готовності українських робітників, солдатів і бідніших селян включитися в боротьбу за світову пролетарську соціалістичну революцію - "зо всім трудовим народом всіх країн всього миру", революцію, яка знищить і розподіл людей на експлуатованих і експлуататорів, і розподіл націй націй на панівні та пригноблені, знищить будь-яку нерівність і будь-яке гноблення і експлуатацію людини людиною взагалі, й побудує дійсно рівноправну світову комуну.

Примітки

1. Всероссийская перепись членов РКП 1922 г. - Вып.5. - М., 1924. - С.34.
2. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 - 1970). - М., 1970. - Т.1. - С.63.
3. Шарاپов Я.Ш. Национальные секции РКП(б). - Казань, 1967. - С.37-51.
4. Очерки истории Коммунистической партии Латвии. - Рига, 1962. - Т.1. - С.17-18,87.

5. Ленин В.И. Проект резолюции к Объединительному съезду РСДРП //ПСС. - Т.12. - С.234-235.
6. РСДРП(б). Съезд. 4-й (Объединительный). Апрель-май 1906 г. Протоколы. - М.,1959. - С.529-531.
7. Очерки истории КП Латвии. - Т.1. - С.165-168,200, 206.
8. Там же. - С.303.
9. Ленин В.И. К юбилейному номеру "Zihna" (июль 1910) //ПСС. - Т. 19. - С.305-307.
10. Шморгун П.М. В умовах загальноросійської революційної кризи (початок ХХ ст.) //Історія України. Курс лекцій.. - К.,1992. - Ч.2. ХХ століття. - С.34; Він же. Революція 1905-1907 рр.// Там само. - С.53.
11. Рыбалка Л. Русские социал-демократы и национальный вопрос. - Женева, 1917. - С.30-32. Цит. за: Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. - Munchen,1979. - С.20.
12. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія //Наукові праці з питань політичної історії. - Вип.172. - К.,1992. - С.20; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту //УІЖ. - 1992. - № 3. - С.27-30.
13. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку ХХ ст. - С.21-22.
14. Кармазіна М.С. Революція 1905-1907 рр. в Україні. Парадокси стрімкої політизації //Політична історія України. ХХ століття. - К.,2002. - Т.1. - С.190.
15. Мицкевич-Капсукас В.С. Автобіографія //Деятели Союза ССР и Октябрьской революции. - М.,1989. - Ч.2. - Стб.42-43; ГВВИ. - С.162, 449, 565.
16. Червяков А.Г. Автобіографія //Деятели Союза ССР и Октябрьской революции. - М.,1989. - Ч.3. - Стб.214-215; ГВВИ. - С.62-63.
17. Шарапов Я.Ш. Указ. соч. - С.53.
18. Ленин В.И. О праве наций на самоопределение //ПСС. - Т.25. - С.300.
19. БОУ.1990. - С.506
20. ВЖГВУ. - С.400,22.
21. Голубничий В. Комуністична партія України //ЕУ. - Т.3. - С.1099.
22. Всероссийская перепись членов РКП 1922 г. Итоги партпереписи 1922 г. на Украине. - Х.,1922. - С.XII.
23. Там же. - С.Х.
24. БОУ.1990. - С.744-758. Именной указатель.
25. БОУ.1990. - С.448-450,720, 721.
26. Там же. - С.426.
27. Там же. - С.182, 267; ВЖГВУ. - С.152,319.
28. БОУ.1990. - С.426.
29. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. - М.,1997. - С.363-366.
30. Гарчев П.І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад. – Х., 1969. – С.190.
31. За власть Советов. Воспоминания участников революционных событий в Тверской губернии. - Калинин,1957. - С.224-225.
32. Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів. – К.,1957. – С.123, 192.
33. 1917-й год на Киевщине. - К.,1928. - С.380.
34. БОУ.1990. - С.447.
35. Там же. - С.522-523.
36. Бош Е.Б. Год борьбы. - К.,1990. - С.66.
37. БОУ. 1990. - С.488-490,504-505.
38. Солдатенко В.Ф. До оцінки організацій "українських більшовиків" //УІЖ. - 1989. - № 6. - С.62-67; №7. - С.49-57.

39. Там само. - С.67.
40. Затонський В.П. Уривки з спогадів про українську революцію //Архіви України. - 1990. - № 1. - С.41,47.
41. БОУ. 1990. - С.41, 138, 143.
42. Там же. - С.203.
43. Там же. - С.706. Прим.120.
44. Там же. - С.736, 740, 739, 743.
45. Там же. - С.405.
46. Там же. - С.409-411.
47. Там же. - С.414.
48. Там же. - С.417.
49. Там же. - С.468.
50. РКП(б). Конференція. 8-я. (декабрь 1919 г.) Протоколи. - М.,1961. - С.105.
51. В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т.5. - М.,1974. - С.90.
52. Протоколы ЦК РСДРП(б). Август 1917 - февраль 1918 г. - М.,1958. - С.155.
53. Кульчицький С. Феномен радянської державності //Розбудова держави. - 1996. - № 6. - С.57.
54. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - К.,1999. - С.383.
55. Затонський В.П. Вказ. праця //ЛР. - 1929. - № 4. - С.140.
56. Областной съезд РСДРП(б). I Всеукраинское совещание большевиков. Протоколы //ЛР. - 1926. - № 5. - С.64-92; Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади //ЛР. - 1927. - № 5-6. - С.56-65.
57. Богдан Б. Г.Е. Зиновьев //Деятели Союза ССР и Октябрьской революции. - М.,1989. - Ч.1. - Стб.148.
58. Шрайбер С. К протоколам Первого Всеукраинского совещания большевиков //ЛР. - 1926. - № 5. - С.60.
59. Затонський В.П. Вказ. праця //ЛР. - 1929. - № 4. - С.152-153.
60. 1917-й год на Киевщине. - С.407.
61. БОУ. 1990. - С.402; Покровский А.С. Список участников II Всероссийского съезда Советов рабочих и солдатских депутатов //Археографический ежегодник за 1995 г. - М.,1997. - С.93.
62. Галайда Г. Жовтень - Січень (Спогади) //Життя й революція. - 1928. - № 11. - С.94.
63. Кулик Е.Ю. Бойова молодість брата //Поет революції. Спогади про І.Ю. Кулика. - К.,1970. - С.11.
64. Солдатенко В.Ф. До оцінки організацій "українських більшовиків" //УІЖ. - 1989. - №7. - С.50-52.
65. БОУ. 1990. - С.497.
66. Там же. - С.499-500.
67. Там же. - С.495.
68. Шиловцев Ю.В. Парти́йне будівництво на Україні (листопад 1917 - липень 1918 рр). - Х.,1972. - С.62.
69. БОУ. 1990. - С.495.
70. Варгатюк П.Л. Донецько-Криворізька радянська республіка в оцінці В.І. Леніна //УІЖ. - 1988. - №4. - С.38.
71. ХХГ. - С.299, 304; Варгатюк П.Л. Вказ. праця. - С.38.
72. Областной съезд РСДРП(б). Протоколы. - С.76.
73. Бош Е.Б. Год борьбы. - К.,1990. - С.77-78.
74. Областной съезд РСДРП(б). Протоколы. - С.77.
75. Там же. - С.73.

76. Там же. - С.78,91. Прим.12.
 77. Там же. - С.78,91. Прим.13.
 78. Там же. - С.79-81.
 79. Там же. - С.82.
 80. Бош Е.Б. Год борьбы. - С.382; Областной съезд РСДРП(б). Протоколы. - С.62.
 81. Бош Е.Б. Год борьбы. - С.63.
 82. До історії революційного руху в частинах Південно-Західного фронту в 1917-1918 рр. Документи //УІЖ. - 1957. - №3. - С.77-78.
 83. Солдатенко В.Ф. До оцінки...//УІЖ. - 1989. - №7. - С.52-53.
 84. "Голос пролетария". - 1917. - №59. - 14 декабря. Цит.за: Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.53.
 85. Там само. - С.53-54; Кривошеев А. Октябрь на Юге //Гражданская война. Материалы. - Т.2. - М.,1923. - С.105.
 86. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.53.
 87. МБВСУ. - С.56.
 88. "Голос пролетария". - 1917. - №65. - 20 декабря. Цит.за: НАІ. - С.17-18.
 89. Кривошеев А. Октябрь на Юге. - С.105; Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.54.
 90. БОУ.1990. - С.529.
 91. Борьба за власть Советов в Донбасе. Сб. док и мат. - Сталино, 1957. - С.268-269.
 92. ВЖГВУ. - С.188.
 93. Острогорський М.І. З історії більшовицької організації Горлівсько-Щербинівського району Донбаса 1901-1918 рр. //ЛР. - 1930. - № 5. - С.109-110.
 94. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. - С.54.
 95. Степняк С. Жовтень в Москві і гурток комуністів України //ЛР. - 1929. - № 2. - С.195-201.

Список скорочень

БОУ.1990	Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (март 1917 – июль 1918 гг.): Сб. док. и мат. – К.,1990.
ВЖГВУ	Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. - К:УРЕ,1987.
ВИЖ	Военно-исторический журнал.
ВОСР	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и мат. в 3-х т. – К., 1957.
ВРҚДА	Военно-революционные комитеты действующей армии. Сб. док. - М.,1977.
ЕУ	Енциклопедія українознавства. Словникова частина.
ИЗ	Исторические записки.
ЛР	Летопись революции (з 1928 р. – Літопис революції).
МБВСУ	Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920). Сб. док. – К., 1963.
НАІ	Німецько-австрійська інтервенція на Україні /Підг. до друку П. Пташинський. – Т.1. – Х., 1933..
ПВЖСР	Королівський С.М., Рубач М.А., Супруненко М.І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К.,1967. – Т.1-2.
ПЗТ	Повне зібрання творів.
ПСС	Полное собрание сочинений.
УІЖ	Український історичний журнал.

- УЦР Українська Центральна рада. Документи і матеріали: у 2-х т. – К., 1996 - 1997. – Т.1-2.
- ХХГ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. док. и мат. – Х., 1957.

ЗМІСТ

Вступ.....	2
Глава 1.	
Історіографія Українського Жовтня. (Основні віхи).....	5
1.1. <i>Історіографія української еміграції.....</i>	<i>5</i>
1.2. <i>Радянська історіографія.....</i>	<i>8</i>
1.3. <i>Історіографія незалежної України.....</i>	<i>12</i>
Глава 2.	
Джерела до історії Українського Жовтня.....	18
2.1. <i>Документальні джерела.....</i>	<i>18</i>
2.2. <i>Спогади.....</i>	<i>20</i>
Глава 3.	
Передумови Українського Жовтня.....	26
3.1. <i>Сільське господарство і селянство України на початку ХХ ст.....</i>	<i>26</i>
3.2. <i>Промисловість і робітничий клас України на початку ХХ ст.....</i>	<i>30</i>
3.3. <i>Національне питання в Україні на початку ХХ ст.....</i>	<i>36</i>
Глава 4.	
Початковий (автономістський) етап української революції.....	43
4.1. <i>Велика російська революція та пробудження українського національно-визвольного руху.....</i>	<i>43</i>
4.2. <i>Жовтневе повстання в Петрограді і повалення влади Тимчасового уряду в Україні.....</i>	<i>45</i>
4.3. <i>Проголошення Української Народної Республіки.....</i>	<i>51</i>
Глава 5.	
Пролетарська диктатура у Росії та Українська Центральна рада.....	56
5.1. <i>Гуртування сил контрреволюції.....</i>	<i>56</i>
5.2. <i>Укладення більшовиками перемир'я на фронті й завоювання на свій бік селянства.....</i>	<i>57</i>
5.3. <i>Українська Центральна рада - один з центрів всеросійської контрреволюції.....</i>	<i>59</i>
5.4. <i>Політика Ради Народних Комісарів (ленінського уряду) щодо Української Народної Республіки в листопаді 1917 р.....</i>	<i>64</i>
Глава 6.	
Рада Народних Комісарів і Українська Центральна рада в грудні 1917 р.: між миром і війною.....	75
6.1. <i>Спроби революційних військ проїхати через територію України на Дон на боротьбу із Каледініним.....</i>	<i>75</i>
6.1.1. <i>1-й Мінський революційний загін.....</i>	<i>75</i>
6.1.2. <i>2-й гвардійський корпус.....</i>	<i>77</i>
6.2. <i>Ультиматум Ради Народних Комісарів від 4 грудня 1917 р.....</i>	<i>83</i>
6.3. <i>Відповідь Генерального Секретаріату і реакція РНК.....</i>	<i>87</i>
6.4. <i>Спроби мирних переговорів РНК і УЦР 6-30 грудня 1917 р.....</i>	<i>88</i>
Глава 7.	
Український більшовизм.....	100
7.1. <i>РСДРП і пролетарі неросійських націй імперії до жовтня 1917 р.....</i>	<i>100</i>
7.2. <i>Чисельність та національний склад більшовицьких організацій України наприкінці 1917 р.....</i>	<i>105</i>

7.3. Українські секції в РСДРП(б) і Соціал-демократія України: перша українізація більшовизму.....	109
7.3.1. Підготовчий етап. Київська секція (Оргбюро СДУ).....	109
7.3.2. Обласний (крайовий) з'їзд більшовиків у Києві 3-5 грудня 1917 р. - I Всеукраїнська нарада більшовиків.....	116
7.3.3. Поширення руху "українських більшовиків" по Україні та за межами.....	120
Список скорочень.....	128